पहिलो परिच्छेद

शोध परिचय

१. विषय परिचय

सहिद दीवानसिंह राईको जन्म वि.सं. १९८३ सालमा कोसी अञ्चलको भोजपुर जिल्लाको छिनाम्खु भन्ने ठाउँको राई (वान्तवा) परिवारमा भएको हो । स्रष्टा तथा राजनीतिज्ञ राई कविता, कथा, उपन्यास, लघु उपन्यास सृजनामा सक्रिय थिए । वि.सं. २००७ सालदेखि राजनीतिमा सक्रिय भएका स्रष्टा दीवानसिंह वि.सं. २०३० सालमा **निर्दोश हत्या** उपन्यास मार्फत मरणोपरान्त मात्र साहित्यिक आकाशमा देखापरेका हुन । उनी साहित्यिक रूपमा जसरी देखिए त्यो विद्यालय जीवनको समाप्तीसँगै लाहुरे जीवनमा सम्भव थिएन । लाहुरे जीवनलाई परित्याग गरी दीवान कांग्रेसको आन्दोलनमा सक्रिय भए । राजनैतिक जीवनसँगै दीवान साहित्यको आकाशमा पनि देखिए । तर वि.सं. २०१७ सालको राजनैतिक परिवर्तनसँगै विश्वेश्वरप्रसाद कोइराला र कृष्णप्रसाद भट्टराईसँगै दीवान पनि जेल चलान भए । उनको साहित्यिक जीवन पनि कारागारको माटोमा नै उम्रिएको थियो । उनको साहित्यिक यात्रा वि.सं. २०२१ सालमा कविताबाट सुरुवात भएको थियो । समयको परिवर्तन र राजनैतिक परिवर्तनसँगै रचनाहरूले प्रकाशनको उपयुक्त वातावरण प्राप्त गर्न नसके पनि **निर्दोष हत्या** सम्म आइपुग्न “असीनाको अभिशेक” कविता देखि व्यवस्थित संस्थागत गर्नु जरुरी र अत्यावश्यक छ । आवश्यक खोज अनुसन्धानले व्यापकता पाउनुपर्छ । इतिहासमा साहित्यकार दीवान अझै गुमनाम छन् ।

२. शोधको समस्या कथन

मूलतः दीवानसिंहले नेपाली साहित्यको विबिध बिधामा कलम चलाए पनि प्रकाशनका दृष्टिले एउटै मात्र उपन्यास **निर्दोष हत्या** मात्र प्रकाशित छ । नेपाली साहित्यमा दीवानसिंह राई पनि विविध कारणहरूका माझ चर्चा परिचर्चा र समालोचनाका ठेलीहरूमा आउन सकेका छैनन् । उपन्यासको क्षेत्रमा कलम चलाएता पनि उनको राजनैतिक जीवनलाई बिर्सिएर जान सकिन्न । तसर्थ उनको प्रकाशित रचनाका दृष्टिले एक मात्र उपन्यास **निर्दोष हत्या** साहित्यिक रूपमा आफ्नै महत्त्व बोकेको छ । राजनीतिमा उनको एक विशिष्ट नेतृत्व सम्मको भूमिकालाई उजागर गर्नु आवश्यक छ । उनको कृतित्व र व्यक्तित्वका सन्दर्भमा

सम्पादक जीवन कोइरालाले 'शहीद दीवानसिंह राई स्मृतिपुष्प' नामक स्मारिका कुलचन्द्र कोइराला स्मृति प्रतिष्ठानद्वारा प्रकाशन गरेका छन् । उता विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाको "जेल जर्नल" मा उनको राजनैतिक जीवनको सामान्य उल्लेख गरिएको छ । त्यसैले दीवानसिंह राईको जीवनि, व्यक्तित्व र कृतित्वको खोज अनुसन्धानका लागि निम्न विषयहरूमा केन्द्रित रहेर अध्ययन अनुसन्धान गरिएको छ -

१) दीवानसिंह राईको जीवन के कस्तो छ ?

२) दीवानसिंह राईको व्यक्तित्वका पक्षहरु के कस्ता छन ?

३) दीवानसिंह राईको कृतित्व के कस्तो छ ?

यिनै सन्दर्भमा केन्द्रित रहेर प्रस्तुत शोधपत्र तयार पारिएको छ ।

३. शोधकार्यका उद्देश्यहरू

उपन्यासकार दीवानसिंह राईको जीवनी व्यक्तित्व र कृतित्वको खोजी गरी नेपाली उपन्यास परम्परामा उनको योगदानको विवेचना गर्नु प्रस्तुत शोधपत्रको मुख्य उद्देश्य रहेको छ । उनको जीवन र जीवनमा घटेका घटित घटनाहरू तथा देखिएका प्रभाव जीवनदृष्टि र उपन्यास लेखनमा प्रेरणा आदि पक्षहरूको विश्लेषण यहाँ गरिएको छ । यो शोधपत्र निम्नानुसारका उद्देश्यहरूको प्राप्तिमा केन्द्रित रहेको छ ।

१) दीवानसिंह राईको जीवनीको खोजी गर्नु,

२) दीवानसिंह राईको व्यक्तित्वका विविध पक्षहरूको विवेचना गर्नु,

३) दीवानसिंह राईका कृतिहरूको विश्लेषण गर्नु,

४. पूर्वकार्यको समीक्षा

नेपाली उपन्यास लेखनमा वि.सं. २०२१ सालदेखि साहित्यका विविध विधामा कलम चलाउने सक्रिय दीवानसिंह राईको वि.सं. २०३० सालमा चर्चित उपन्यास **निर्दोष हत्या** मरणोप्रान्त प्रकाशन भएपछि मात्र जानकारी भएको पाइन्छ । उनको प्रकाशित उपन्यासको विषयमा विश्लेषण टिकाटिप्पणी सिमित रूपमा मात्र भएका छन् । जो निम्नअनुसार छन् :

क) जीवन कोइरालाद्वारा सम्पादित "शहीद दीवानसिंह राई स्मृतिपुष्प" वि.सं. २०५२ मा राईको जीवनी व्यक्तित्व र कृतित्वका बारेमा यसरी उल्लेख गरिएको छ :

निर्दोष हत्या उपन्यासको शीर्षक मात्रै पढ्दा लाग्छ दीवानले आफ्नै त्यो क्रूर र निर्मम तर निर्दोष हत्याकाण्डकै पूर्व सूचना वा भविष्य वक्ता भएर यो उपन्यासको निर्माण गरेका छन् । उपाध्याय, सूर्यप्रसाद, २०५२, शहीद दीवानसिंह राई स्मृतिपुष्प पृ. ३४ ।

दीवानसिंह राईको **निर्दोष हत्या** उपन्यासको अवलोकन वि.सं. २०५२ मा कुलचन्द्र कोइरालाको समीक्षा : दीवानसिंह राईको प्रतिभालाई जेल जीवन भित्र सिर्जिएका कल्पना र भोगाइले उपन्यासको रूप दिनछन् । जसमा उपन्यास भित्रको हत्यालाई लेखक राईले आफ्नै हत्या भएको हो भनी लेखेको भन्न मिल्दैन । उपन्यासको कथामा समावेश भएका चरित्र नायक नायिका उनीहरूको सोचाइ तत्कालीन ग्रामीण जीवनको यथार्थ चित्र हो । समाजलाई सुधार गर्न कसैले प्रयत्न गर्छन भने पठनपाठन गर्न उक्साउँछन् भने अवस्य नै युवाहरूलाई कुलतबाट फर्काएर असल कार्यतिर लगाउन सकिन्छ ।

ख) जेल जर्नल जगदम्बा प्रकाशन वि.सं. २०५४ मा विश्वेश्वरप्रसाद कोइराला दीवानको बारेमा यसरी लेख्छन् - दीवानसँग जेलबाट रिहाइको प्रतीक्षा र बाजी भएको साथै रिहाइको वातावरण बन्दैगएको र सँगै छुट्ने सम्भावना रहेको उल्लेख गरेका छन् ।

ग) गिरिजाप्रसाद कोइराला शहीद दीवानसिंह राई स्मृतिपुष्प वि.सं. २०५२ मा भन्छन्- दीवानसिंह राई नेपाली काङ्ग्रेसको वरिष्ठ र संघर्षशील नेतामात्रै नभएर अत्यन्त प्रभावशाली साहित्यकार पनि हुनुहुन्थ्यो । उहाँको रचनामा मानवतावाद प्रतिको आगाध आस्थाले उहाँको चिन्तन व्यवहार पनि निर्देशित थियो ।

घ) वाशुदेव त्रिपाठी नेपाली केन्द्रीय बिभाग त्रि.वि. वि.सं. २०५१ भन्छन राष्ट्र, जनता र राष्ट्रभाषाको साहित्य सिर्जनाप्रति समर्पित व्यक्तित्व दीवानसिंह राईले नेपाली साहित्यका फुटकर कविता, कथा, निबन्ध र उपन्यासद्वारा नेपाली साहित्य भण्डारमा अभिबृद्धि गर्नु भएको छ ।

५. शोधपत्रको औचित्य, महत्त्व र उपयोगिता

प्रस्तुत शोधमा दीवानसिंह राईको जीवनी व्यक्तित्व र कृतित्वको अध्ययनमा केन्द्रित भई अध्ययन, अनुसन्धान खोज र विश्लेषण गरिएको छ । यस शोधका माध्यमबाट भावी पिँढी तथा राईका बारेमा जान्न चाहने पाठकका लागि सहयोग पुग्छ । भावी दिनहरूमा दीवानको कृतिका बारेमा जान्न चाहने पाठकका लागि मार्गनिर्देशन गर्ने यस शोधको औचित्य हो । भावी पुस्ताका लागि र उपन्यासको थप टिप्पणीका लागि समेत आवश्यक सामग्री जुट्ने उद्देश्यले यस शोधको महत्त्व रहेको छ । प्रस्तुत शोधका माध्यमबाट नेपाली उपन्यासका क्षेत्रमा कलम चलाउनु भएका स्रष्टा दीवानसिंह राईलाई उपन्यासकारका रूपमा चिनाउने प्रयास गरिएको छ । उपन्यासको शोध गर्नका लागि प्रस्तुत शोधले थोरै भएपनि सामग्री जुटाउन भूमिका खेल्नेछ । प्रस्तुत शोधले नेपाली साहित्यको उपन्यास विधामा देखापरेका उपन्यासकारहरूको सूचीमा दीवानलाई समाविष्ट गर्न समेत टेवा पुग्छ भने अर्कोतर्फ उपन्यास लेखनका इतिहासमा दीवानको प्रयोगलाई उपन्यासको तत्त्वका आधारहरूमा विश्लेषण गरिने हुनाले पाठकहरूलाई उपन्यास बुझ्न साथी सिद्ध हुन्छ । यही उद्देश्यले शोध तयार पारिएको छ ।

६. शोधपत्रको सीमाङ्कन

राजनीतिज्ञ, समाजसेवी, लेखक र उपन्यासकारका रूपमा परिचित दीवानसिंह राईको व्यक्तित्वमा विविधता छ । दीवान नेपाली राजनैतिक आकाशबाट उदाएर मृत्युसँगै राजनैतिक आकाशमा अस्ताए पनि नेपाली साहित्यमा भने मृत्युपछि उदाएर सधैं चम्किरहेका छन् । प्रस्तुत शोधमा उनको राजनैतिक जीवन र व्यक्तित्व उल्लेख गर्दै उनको प्रकाशित कृति **निर्दोष हत्या** २०३० को विश्लेषण गरेर अप्रकाशित लेख रचनाहरूको सामान्य परिचय र जानकारी दिइएको छ । प्रकाशित उपन्यासलाई आधुनिक उपन्यासका तत्त्वका आधारमा मात्र

विश्लेषण गरिएको छ । उनका अन्य पक्षहरू भने सामान्य जानकारी र टिपोटमा मात्र सीमित गरिएको छ । यो नै प्रस्तुत शोधको सीमाङ्कन हो ।

७. सामग्री सङ्कलन विधि

प्रस्तुत शोधका निम्ति सामग्री सङ्कलनका लागि प्राथमिक तथा द्वितीय दुईवटै स्रोतको प्रयोग गरिएको छ । पुस्तकालय, पत्रपत्रिका, सम्बन्धित व्यक्तिसँगको अन्तर्वार्ता, राजनैतिक व्यक्तिहरूको टिप्पणी आदिबाट सङ्कलन गरिएको छ । सामग्री सङ्कलनमा सम्बन्धित उपन्यास नै प्रमुख सामग्री हो । अन्य आवश्यक सामग्री स्रोतहरू सहायक रहेका छन् । पुस्तकालय अध्ययन विधि मूल आधार बनाइएको छ । अध्ययन र विश्लेषणमा वस्तुपरक र वर्णनात्मक विधिको अनुशरण गरिएको छ ।

८. सैद्धान्तिक ढाँचा र शोधविधि

यस शोधको तयारीका लागि प्राप्त भएका तथ्य सूचना र सामग्रीलाई आवश्यकता अनुरूप मात्र प्रयोग गरिएको छ । जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्वको विवेचनाका लागि आवश्यक परेका विधि र सिद्धान्तहरूको अवलम्बन गरिएको छ । प्रस्तुत शोध पूरा गर्न उपन्यासकार दीवानसिंह राईका बारेमा जीवनी व्यक्तित्व तयारी गर्न लेखक दीवानसिंह राईका आफन्तहरू र समकक्षीहरूसँगको अन्तर्वार्ता, भेटघाट, छलफल विधिबाट पनि सामग्री तयार गरिएको छ । अध्ययन विश्लेषणका लागि मूलतः जीवनी परक समालोचना तथा विधा सिद्धान्तको उपयोग गर्नका साथै वर्णनात्मक, विवरणात्मक, वस्तुपरक र विषयपरक विधि पनि अवलम्बन गरिएको छ ।

९. शोधको रूपरेखा

प्रस्तुत शोधलाई पुरा गर्नका लागि छ परिच्छेदमा विभाजन गरिएको छ । सोही बमोजिम विभिन्न शीर्षक र उपशीर्षकहरूमा छुट्याई अध्ययन र विश्लेषण गरिएको छ ।

परिच्छेद १ शोधको परिचय

परिच्छेद २ दीवानसिंह राईको जीवनी

परिच्छेद ३ दीवानसिंह राईको व्यक्तित्व

परिच्छेद ४ दीवानसिंह राईको कृतित्व

परिच्छेद ५ **निर्दोष हत्या** उपन्यासको विश्लेषण

परिच्छेद ६ उपसंहार

दोस्रो परिच्छेद
दीवानसिंह राईको जीवनी

२.१ जन्म र मृत्यु

दीवानासिंह राईको जन्म वि.सं. १९८३ साल कार्तिक २५ गते भएको हो । यिनको जन्म भोजपुर जिल्लाको छिनाम्खु गा.वि.स.वडा नं २ छिनाम्खु गाउँमा भएको हो । पिता तत्कालीन बडाहाकिम ध्यान बहादुर राई र माता अमृता राईको पहिलो सन्तानका रुपमा यिनको जन्म भएको थियो । उनको नाम किराँती परम्परा अनुसार दीवानसिहं राई राखिएको हो । उनको न्वारान जन्मिएको छैटौ दिनमा गरिएको हो ।[१]

राईले तत्कालिन पन्चायतको षड्यन्त्रमा परेर ज्यान गुमाउनु पऱ्यो । अञ्चलाधी वलराम प्याकुरेलको षड्यन्त्रपूर्ण निदेशनमा २०२९ साल भाद्र २ गते मोरङ्को झोडामा जेलका कैदी मार्फत दीवानको हत्या भएको हो ।[२]

२.२ पारिवारिक पृष्ठभूमि

नेपालको कोशी अञ्चलको भोजपुर जिल्ला राईहरुको पुर्ख्यौली थलो हो । उनीहरु २५०० वर्ष पहिलादेखि त्यहाँ बस्दै आएका छन् । यहाँका राईहरु सोझा सिधा र इमान्दार छन् । छलकपट लुछाचुँडी यिनमा पाइन्न । दीवान पनि यही गाउँका हुन् । उनको वंश परम्परा भोजपुरमा नै उत्पति भएको हो । भोजपुरका राईहरू त्यहाँका आदिवासी हुन् ।[३]

दीवानसिंह राईको परिवार सन्त परिवार हो । जसमनी सन्त (रामसुर) का नाति ध्यानबहादुरका छोरा दीवानसिंह राई हुन् । उनको घर गाउँलेको घरभन्दा भिन्न तथा धनाढ्य शैलीको छ । उनको घर झट्ट हेर्दा तीनतिर फर्केको देखिन्छ । उनको परिवार राई भए पनि सन्त परिवार थियो । उनी पहाडी ग्रामीण भेगमा जन्मेको भएता पनि दुःख र पीडाको कुनै अनुभव नगरी हुर्केका हुन् ।

१.शोध नायकको जेठी छोरी लक्ष्मी राईसँगको अन्तर्वार्ताबाट प्राप्त जानकारी
२.हेमराज कोइराला श्रद्धेय व्यक्तित्व-दीवानसिंह राई, दीवानसिंह राई स्मृतिपुष्प, २०५२ पृ.१५
३. शोध नायकको जेठी छोरी लक्ष्मी राईसँगको अन्तर्वार्ताबाट प्राप्त जानकारी

घरपरिवारका सबै सदस्यहरु आफ्ना-आफ्ना काममा व्यस्त हुन्थ्ये । दीवानका हजुरबुबा पशुपालन तथा खेतीपाती गर्ने भए पनि बुबा तत्कालीन समयमा बडाहाकिम भएका थिए । उनकी आमा चाहिँ सासूससुराको स्याहार सुसारमा व्यस्त हुन्थिन् ।[४] भोजपुर राईहरुको बासस्थान हो, जो राईको परम्परा तथा संस्कृतिको पनि उद्‌गम स्थल हो । राईहरुमा भाषागत र थरगत रुपमा विविधता रहेको छ । दीवानसिंह राई 'वान्तवा' राई हुन् । उनीहरुको परम्परा र संस्कृति आफ्नै रहेको छ । उनीहरुको संस्कृति अनुसार ६ दिनमा छोराको र ५ दिनमा छोरीको न्वारान गर्ने चलन रहेको छ ।[५] राईहरु नेपाल वाहिर दार्जलिङ्ग, वर्मा, खार्साङ, सिक्किम, मनिपुर जस्ता ठाउँमा छरिएर रहेका छन् । नेपाल भित्र भोजपुर, खोटाङ्ग, तेरथुम, पाँचथर, ताप्लेजुङ्ग, झापा, मोरङ, सुनसरी, धनकुटा आदि स्थानमा रहेका छन् । दीवानसिंह राईका भाइ एकजना मात्र हुन् । दिदीबहिनी तथा दाजु छैनन् । भाइको नाम संग्रामसिंह राई हो । उनका भाइ संग्रामसिंह राई बुबाआमासँग गाउँमा नै रहेका थिए ।[६] दीवानको परिवार ग्रामीण भेगको धनी परिवार भएकोले अभावको भुमरी भन्दा धेरै टाढा थियो । दीवानको परिवारले समाजमा सबै सँग राम्रो व्यवहार गथ्र्यो । त्यसकारण पनि राई परिवारलाई सबैले राम्रो मान्दथे ।

राई परिवार आफ्नो काम र कर्तव्यमा अडिग थियो । काम र कर्तव्यलाई नै भगवान् सम्झने यो परिवार गरेर खानु पर्छ भन्ने मान्यता राख्दथ्यो । दीवानसिंह राई त्यही परम्परामा हुर्किएका व्यक्तित्व हुन् । उनी कृषि तथा जागीरे परिवारमा जन्मिएकाले पनि उनमा जागीर प्रतिको मोह बढेको देखिन्छ ।

२.३ बाल्यकाल

दीवानसिंह राईको जन्म भोजपुरको छिनाम्खु गा.वि.स.मा भएको हो । उनको हुर्कने क्रम पनि त्यहीको वातावरण, प्रकृति र रहनसहनसँग अगाडि बढेको थियो । उनको बाल्यकाल भोजपुरको छिनाम्खुमा नै वितेको हो । गाउँमा आफ्नी हजुरआमा, आमा, हजुरबाबा, बुबाको माया, ममता र प्रेममय वातावरणमा उनले आफ्नो वाल्यकाल विताएको पाइन्छ । त्यस समयको धनी परिवारमा दीवानको जन्म भएको हो । दीवानसिंह राईको बाल्यकाल सुखसँग

४. ऐजन
५. ऐजन
६. ऐजन

वितेको थियो । ग्रामीण भेगमा जन्मिएका दीवानलाई वाल्यकालमा कुनै पनि कुराको अभाव भएन । तर विद्यालयको अभावका कारण उनी वाल्यकालमा औपचारिक शिक्षा पाउनबाट वञ्चित भए ।[७]

२.४ शिक्षादीक्षा

दीवानसिंह राईको शिक्षाको अक्षरारम्भ घरबाट अनौपचारिक तवरले भएको हो । विद्यालयको अभावका कारण भोजपुरको एक सम्भ्रान्त परिवारमा जन्म लिएतापनि राईले बाल्यकालमा औपचारिक शिक्षा ग्रहण गर्न पाएनन् । वाल्यकालमा जति शिक्षादीक्षा ग्रहण गर्नु घरमानै सीमित भयो । वि.सं. १९९७ सालमा विवाह गरेपछि दीवानसिंह राई ब्रिटिस सेनामा भर्ना भए । ब्रिटिस सेनामा कार्यरत रहदा दीवानले पढ्ने मौका पाए र त्यहीँबाट म्याट्रिक पास गरे । उनले लुवियाना (पन्जाव) बाट मेट्रिक पास गरेका हुन् । धनी परिवारमा जन्मलिए पनि एस.एल.सी सम्मको मात्र औपचारिक अध्ययन दीवानले गरेका थिए ।[८] मेहेनती र जेहेन्दार हुँदाहुँदै पनि तत्कालीन समय र भौगोलिक दुर्गमताले गर्दा दीवानसिंह राईको उच्चशिक्षा सपना मै सिमित रह्यो । जीवनमा केही गरेर देखाउनु पर्छ भन्ने सोच भएका दीवानको स्वअध्ययनले नै उनमा निखारता आयो ।[९]

२.५ दाम्पत्य जीवन र सन्तान

दीवानसिंह राईको विवाह वि.सं. १९९७ सालमा नन्दकुमारी राईसँग भोजपुर जिल्लामा भएको हो । विवाह हुँदा उनको उमेर १४ वर्ष थियो । राईकी श्रीमतीले औपचारिक अध्ययन नगरेपनि उनको आचरण र शिष्टाचार शिक्षित व्यक्तिको भन्दा कम थिएन । राईको विवाह उनको आमाबाबुबाट कन्या मागेर गरेको विवाह नभएर खुशीले गरेको विवाह हो । उनीहरुको परम्परा अनुसार आफैले गरेको विवाहलाई प्रेम विवाह नभनी चोरी विवाह भन्दछन् ।[१०] विवाह पछि राई केही समयका लागि भनेर साथीहरुको लहैलहैमा ब्रिटिस आर्मिमा भर्त्ती भए । विवाह पछि श्रीमती राईले घर परिवार सम्हालेर व्यवहार चलाइन् । दीवानले विवाहपछि

७. शोधनायकका एक भाइ संग्रामसिंह राईसँगको अन्तर्वार्ताबाट प्राप्त जानकारी
८. ऐजन
९. ऐजन
१०.ऐजन

श्रीमतीलाई आफूसँगै नलगेर घरमा नै छोडेर गएका थिए । यसले के देखिन्छ भने राईले श्रीमतीलाई प्रयाप्त समय दिएका थिएनन् । राईको निम्ति छोरा र छोरीमा विभेद थिएन ।[११] उनको जीवन वाल्कालमा सरल, सहज र सुखमा विते पनि उनको विवाह पछिको जीवन संघर्षशील भएको थियो । उनको आफ्नो राजनैतिक लक्ष्य र इच्छाले उनले दाम्पत्य जीवनमा प्रयाप्त समय दिन सकेनन् । उनको विवाह भएको नौ वर्ष पछि वि.सं. २००६ साल वैशाख २१ गतेका दिन उनको प्रथम सन्तानका रुपमा लक्ष्मी राईको जन्म भयो । त्यसपछि पुन विसं २०११ सालमा पाँचौ वर्ष पछि दोस्रो सन्तानका रूपमा छोरा सत्यकुमार राईको जन्म भयो । त्यसपछि लगातर वि.सं. २०१४ साल माघ १८ गते छोरी बृन्दा र सन् १९७० साल डिसेम्बर २ मा छोरी संगिताको जन्म भएको हो । उनले आफ्ना छोराछोरीलाई प्रयाप्त मात्रामा पढ्ने अवसर सृजना गरिदिए । छोरीले सेन्टम्यारिच स्कूलबाट आफ्नो शिक्षा हासिल गरेका थिए । छोराले प्रारम्भमा सोही स्कुलबाट अध्ययन गरेका थिए । हाल छोराले डाक्टर भएर विरामीको सेवा गरिरहेका छन् । छोरी मध्ये जेठी छोरी नेपाली कांग्रेसकी केन्द्रीय सदस्य भएर सक्रिय राजनैतिक जीवन व्यतित गर्दैछन् ।[१२]

राई जेलमा रहेका बेला पनि छोराछोरीलाई ज्यादै माया गर्थे । छोरी सेन्टम्यारिजमा पढ्दा जेलबाट छोरीलाई चिट्ठी र खर्च पनि पढाउँथे । छोरीलाई माया गरेर आफूले चुरोट नखाएर भएपनि छोरीलाई खर्च पठाउँथे । उनले छोरीलाई अत्याधिक माया गर्दै खर्च सँगै चिट्ठीमा I Saved this money for you by giving Up Smoking भनेर लेख्न विर्सदैन थिए ।[१३]

हाल उनका छोरीहरु वैवाहिक बन्धनमा बाँधिइसकेका छन् । उनीहरु आफ्नो कर्म स्थल प्रति र आफ्नो कार्यप्रति कटिबद्ध रहेका छन् । दीवानको छोरा विवाह गरी सपरिवार वेलायतमा बस्दै आएका छन् । उनकी पत्नीको मृत्यु २०६८ साल चैत्र १४ मा भएको हो ।[१४]

---

११. ऐजन
१२. शोधनायककी जेठी छोरी लक्ष्मीराईसँगको अन्तर्वार्ताबाट प्राप्त जानकारी
१३. ऐजन
१४. ऐजन

२.६ कर्मभूमि

दीवानसिंह राईको जन्म भोजपुर जिल्लामा भए पनि उनले ब्रिटिस आर्मीमा भर्ती भएर भारतका विभिन्न भूभागलाई कर्म भूमी बनाए । आर्मीको जागिरबाट फिर्ता भएर वि.सं. २००८ साल देखि काठमाडौं लगायत नेपालका विभिन्न ठाउँहरु जस्तै सुनसरी मोरङ्ग उनको कर्म भूमिका रुपमा केन्द्रित रहयो । देश विदेश दुवै स्थानमा दीवानले आफ्नो कर्म गरेका थिए । विदेशमा सैनिकका रुपमा स्वदेशमा एक कुशल राजनितिज्ञका रुपमा आफ्नो जीवन दीवानले व्यतित गरे ।[१५]

२.७ आर्थिक अवस्था

आर्थिक रुपले सम्पन्न परिवारमा दीवानको जन्म भएको थियो । दीवानको घरको आर्थिक अवस्था कमजोर नभएका कारण उनले विभिन्न कार्यबाट वञ्चित हुनु परेन । उनको हजुरबुबा गाउँका धनाढ्य व्यक्ति मध्येमा पर्दथे भने बुबा बडाहाकिम थिए । उनका बुबा एक भाइ मात्र भएका कारण हजुरबुबाको सम्पूर्ण धनसम्पत्ति उनका बुबाको नै हुन्थ्यो । उनको घरको सम्पत्ति प्रशस्त रहेको थियो । उनीहरुको जग्गा जमिन प्रशस्त थियो । एउटै खलामा ६० मुरी धान हुने फाँटीला गराहरु भएको गाउँकै मुटु मानिने खेत उनीहरुकै थियो । आर्थिक समस्या नभएका कारण उनले छोरीलाई बोर्डिङ्मा पढाएका थिए भने छोरालाई डाक्टर पढाएका थिए ।[१६]

समष्टिमा भन्नुपर्दा अर्थले मानिसको जीवनमा पारिवारिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, शैक्षिक, व्यवहारिक आदि सम्पूर्ण क्षेत्रमा महत्वपूर्ण भूमिका खेल्छ । उनको जीवनमा आर्थिक संकटले नछोएको, छोराछोरीलाई राम्ररी शिक्षादीक्षा प्रदान गरेको, छोराछोरीलाई दुःखको अनुभव नगराएको, आफ्नो इच्छा पूरा गर्न सफल भएको, आफूले समेत कुनै पनि दुःख वाल्यकालमा भोग्नु नपरेको जस्ता तथ्यले उनको आर्थिक सम्पन्नताको झलक दिन्छ ।

२.८ व्यक्तिगत रुचि स्वभाव

हरेक व्यक्तिका आफ्नै प्रकारका विचार, चिन्तन, रुचि र स्वभाव हुने गर्दछन् । मान्छेको रुचि र स्वभाव उसको वाल्यकालीन जीवन देखिका साथी सङ्गतिहरुको हेलमेल

---

१५. ऐजन
१६. ऐजन

मान्यजनका व्यवहार, सामाजिक घटना, परिस्थिति, समय, राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय परिवेश, शिक्षा, दीक्षा, संस्कृति, रीतिरिवाज लगायतका बातावरणबाट प्रभावित रहेको हुन्छ । उनको रुचि र स्वभावमा पनि यस्ता विभिन्न प्रकारका परिवेशले प्रभाव पारेका छन् । उनलाई पौडी तथा डण्डीवियो असाध्यै मन पर्‍यो । देश विदेशको भ्रमण गर्न पनि उनलाई धेरै रुचि थियो । फुसर्दको समयमा उनी प्राय ठूला नेता दार्शनिक साहित्यकारका किताबहरु पढ्थे । उनी समसामयिक घटना र राजनैतिक परिवर्तनमा पनि त्यतिकै चासो दिन्थे । उनी अध्ययनमा सबभन्दा बढी राजनीतिज्ञहरु हिटलर, अब्राहमलिंकन, गान्धी, मुसुलिनी जस्ता व्यक्तिको जीवनी तथा उनीहरुको समयको युद्ध, विश्वयुद्ध, तथा क्रान्तिको भयानक घटनालाई पढ्न र सुन्न रुची राख्दथे । उनी विहान उठेर केही समय पढ्ने त्यसपछि केहीबेर डुल्ने र परिस्थिति अनुसार काम गर्ने, लेखन कार्य गर्ने जस्ता कृयाकलापमा सामेल हुन्थे भन्ने थाहा पाइन्छ ।[१७]

दीवान धेरै साथी भाइ तथा इष्टमित्र जम्मा गरेर राजनैतिक तर्क वितर्कमा समय व्यतित गर्थे । एकान्तमा बस्न नरुचाउने राई एक्लै भए साथीहरु र इष्टमित्रको घरमा कुदिहाल्थे । उनीले विश्वप्रसिद्ध घटनाहरुलाई अध्यन मनन गरेर नेपालमा पनि परिवर्तनको आवश्यकतालाई साथीहरुका माझमा बहस गर्थे ।

दीवानमा अरुलाई हानि हुने काम नै पाप र समाज तथा मानव समुदायको उद्धार गर्ने काम नै धर्म हो भन्ने धारण थियो । उनी कुनै पनि व्यक्तिको विचारमा दखल पर्ने काम गर्न रुचाउँदैन थिए । उनी धार्मिक कट्टरता, परम्परागत रुढी, जातिगत र वर्णगत विरोधको विरोधी थिए । उनलाई मुर्चुङ्गाको आवाजले लठ्ठ बनाउँथ्यो । गीत संगितमा गुनगुनाउने राई बाटामा एक्लै हिड्दा सुसेला हान्दै हिड्ने गर्थे । उनको मन पर्ने राजनैतिक व्यक्तित्व वि.पि कोइराला थिए ।[१८]

दीवानसिंह राई सानैदेखि अध्ययनमा रुचि राख्दथे । दीवान एकदमै मिलनसार, ज्ञानी, मृदुभाषि, आखाँमा राखेपनि नविझाउने सिलस्वभाव भएका गाउँकै प्यारो थिए । दीवानलाई गाउँलेले देवता मान्दथे । सबैसँग हासेर बोल्ने, आवश्यकता भन्दा बढी नबोल्ने उनको

१७. शोधनायकका एक भाइ संग्रामसिंह राईसँगको अन्तर्वार्ताबाट प्राप्त जानकारी

१८. ऐजन

स्वभावले गाउँलाई नै आकर्षित गरेको थियो ।[१९] गाउँमा उनलाई सबैले इमान्दार, जेहेन्दार र मेहनती केटाको रुपमा उदाहरण दिने गर्दथे ।

दीवानसिंह राई नरम, सरल, मिजासिलो र केही जोसिलो स्वभावका थिए । उनी सबैखाले र सबै उमेरका मानिसहरु सित मित्रवत् व्यवहार गर्न रुचाउँथे । दीवान हसिलो, शिष्ट र मर्यादित शब्दको प्रयोग गर्दथ्ये । उनमा आफ्नै सिद्धान्त अनुरुपको कुरा गर्दा कहिल्यै नथाक्ने बानी थियो । मनमा राजनैतिक विसङ्गगतिको पीडा र वेदना भएपनि भित्रै लुकाई हासेर बस्ने राई जतिसक्दो चाडो देशमा चुनाव हुनुपर्छ र काङ्ग्रेसले सरकार बनाउनु पर्छ भन्ने आफ्नो सिद्धान्तका अनुयायी थिए । उनी देश र पार्टीका निम्ति वलिदान दिन पछि नपर्ने स्वभावका थिए । आफ्नो विचारमा अडिक रहने राई सहृदयी मिलनसार एवं दयालु प्रकृतिका थिए । उनले विभिन्न ऐतिहासिक पुस्तकहरुको अध्ययन गरेको हुनाले उनी प्रजातन्त्र भएमात्र देश अघिबढ्न सक्ने धारण को पक्षपाति थिए ।[२०]

उनी धेरै प्रकारका साथीभाइसँगको जमघटमा बस्नेहुनाले आफूले पढेर बुझेर चिन्तन मनन गरेपछि मात्र आफ्नो विचार र निर्णयमा आफ्नो कार्यको थालनी गर्थे । उनी एउटा शक्तिशाली राजनीतिज्ञ हुन चाहान्थे ।[२१] उनी धनी परिवारमा जन्मेको हुनाले ठाँटिएर हिड्नु उनको व्यक्तिगत प्रवृति बनेको थियो ।

२.९ शारीरिक अवस्था

दीवानसिंह राई शारीरिक रुपले सुन्दर अग्लो शरीर भएका लाहुरेका लागि सुहाँउदो कद भएका थिए । सानै उमेरमा विवाह बन्धनमा बाँधिएका राई करीब १६ वर्षमै ब्रिटिस अर्मीमा भर्ती भएका थिए । परेको समयमा जे पनि गर्ने आँटिला राई झट्ट हेर्दा हिस्सी परेका देखिन्थे ।[२२]

---

१९. ऐजन
२०. शोधनायककी जेठी छोरी लक्ष्मी राईसँगको अन्तर्वार्ताबाट प्राप्त जानकारी
२१. ऐजन
२२. ऐजन

२.१० ब्रिटिस आर्मीमा भर्ना

वि.सं. १९९७ सालमा विवाह गरेपछि साथीभाइको लहैलहैमा लागेर दीवान ब्रिटिस आर्मीमा भर्ना भएका थिए । विवाह गरेको साल नै दीवान सेनामा भर्ना भए । ठ्याक्कै मिति उल्लेख नभएतापनि वि.सं. १९९७ सालमा नै विवाह पश्चात दीवान विदेशी सेनामा भर्ना भए ।[२३]

२.११ सैनिक जीवन वा जागिरे जीवन

वि.सं. १९९७ सालमा भारत स्वतन्त्र थिएन । भारतमा वेलायतको शासन चल्दथ्यो । भारत वेलायतको उपनिवेश थियो । वेलायतको भारतमा रहेको इष्ट इंडिया कम्पनीले लक्का जवान खाइलाग्दा नेपालीललाई आफ्नो सेनामा भर्ति लिन्थ्यो । यसरी भर्ती लिने क्रममा दीवानलाई पनि कम्पनिले आफ्नो सेनामा भर्ना गर्‍यो । वि.सं. १९९७ साल देखि २००८ साल सम्म ११ वर्ष दीवानले सैनिक जीवन वा जागिरे जीवन विताए ।[२४] सैनिक जीवन वा जागिरे जीवन विताउने क्रममा दीवानले भारतका विभिन्न ठाउँहरुमा फौजी पल्टनमा काम गरे । उनले थुप्रै युद्ध लडे दीवानले जागिरे जीवनमा विश्वलाई बुझ्ने मौका पाए । राजनैतिक उतरचढावले के कस्तो समस्या निम्त्याउछ भन्ने कुरा बुझ्ने अवसरलाई दीवानले खेरा फालेनन् । दीवानले जागिरे जीवन बिताउदै गर्दा नेपालमा १०४ वर्ष पुरानो राणाशासनको अन्त्य भयो । यो समाचार सुने पछि दीवानको मनमा आफ्नै देशमा केही गर्ने सोचको विकास भयो । यसै कारणले गर्दा दीवनसिंह राई जागिरे जीवन परित्याग गरेर नेपाल फर्के । उनी सैनिक पेशालाई छाडेर नेपाल आए ।[२५]

२.१२ राजनैतिक जीवन

दीवानसिंह राई विदेशको सैनिक जागिर वा जागिरे जीवन त्यागेर २००८ सालमा नेपाल आएपछि उनको राजनैतिक जीवनको सुरुवात हुन्छ । दीवानको राजनैतिक जीवनलाई निम्न बुँदामार्फत व्याख्या गरिन्छ ।

---

२३. शोधनायकका एक भाइ संग्रामसिंह राईसँगको अन्तर्वार्ताबाट प्राप्त जानकारी

२४. ऐजन

२५. ऐजन

२.१२.१ राजनैतिक पृष्ठभूमि तयारी समय

दीवानसिंह राईको परिवार ग्रामीण भेगको सम्पन्न परिवार हो । उनका बुबा तत्कालीन समयका बडाहाकिम भएकाले घरमा देशको तत्कालीन अवस्थाको चर्चा परिचर्चा बहस हुने गर्दथ्यो । यस्ता कुराहरु सानै देखि सुन्ने बानि परेका दीवानले उमेरको दौरानसंगै धेरै कुराहरु सुन्ने, देख्ने र बुझ्ने गर्न थाले । यसरी समयको दौरानसँगै अगाडि बढ्दै जाँदा दीवानमा राष्ट्र भक्तिको विजारोपण हुन पुग्यो । वि.सं. २००७ साल सम्म देशमा राणा शासन थियो । राणाको विरुद्धमा देशमा भूमिगत आन्दोलन सुरुभएको कुरा दीवानले सुन्न थाले । आन्दोलनमा आफु सरिक हुन चाहँदा चाहँदै पनि उनी सरिक हुन सकिरहेका थिएनन् । कारण थियो विदेशी भूमिमा विदेशीको सेनामा उनी भर्ना हुनु । सैनिक पेसामा रहदा देखि नै राजनीतिको भुत दीवानमा चढेको थियो । दीवान पल्टनमा नै अन्याय र अत्याचारको विरुद्धमा आवाज उठाउँथे । यसरी आवाज उठाउँदा धेरै पटक उनी कारवाहीमा पनि परेका थिए ।[२६] यस्तै विभिन्न अवस्था र घटना क्रमले गर्दा दीवानमा राजनैतिक पृष्ठभूमि तयार हुदै गयो ।

२.१२.२ राजनीतिमा प्रवेश

दीवान फौजी जीवन विताइ रहेका थिए । वि.सं. २००७ सालमा नेपालमा राणा विरुद्धको क्रान्ति चरम उत्कर्ष विन्दुमा पुगिसकेको थियो । तत्कालीन श्री ३ मोहन शमशेर राणाले देशको शासन सत्ता क्रान्तिकारीको हातमा सुम्पिए । देशमा प्रजान्त्र आयो । अब जनताले आफ्नो अधिकार प्राप्त गर्ने निश्चित प्राय भयो । यो समाचार संसार भर फैलियो । देशमा प्रजातन्त्र आएको र १०४ वर्ष पुरानो राणाशासन ढलेको कुरा थाहा पाएपछि दीवान वि.सं. २००८ सालमा नेपाल फर्के । आरम्भ देखिनै राजनैतिक चेतना बोकेका राईले स्वदेश फर्केपछि नेपाली काङ्ग्रेसको सदस्यता लिए । दीवानको औपचारिक राजनैतिक जीवन वि.सं २००८ सालदेखि सुरु भयो ।[२७]

---

२६. कोइराला, हेमराज, २०५२, श्रद्धेय व्यक्तित्व दीवानसिंह राई, शहीद दीवानसिंह राई स्मृति पुष्प पृ. १४
२७. ऐजन

२.१२.३. राजनैतिक जीवनको आरम्भ र सक्रियता

औपचारिक रुपमा वि.सं २००८ सालमा नेपाली काङ्ग्रेसको सदस्यता लिएपछि दीवानको राजनैतिक जीवन सुरु हुन्छ। दीवान सक्रिय राजनीतिमा होमिदा देशमा प्रजातन्त्रको पालुवा भर्खर पलाउनमात्र थालेको थिया । यो प्रजातन्त्रको पालुवा जोगाउनु चानचुने कुरा थिएन । त्यस वेला कुनै पनि समयमा प्रजातन्त्रको पालुवा निमोठिन सक्ने त्रास थियो । यही डरलाई मध्यनजर गर्दै नेपाली काङ्ग्रेसले पार्टी संगठन सुदृढ पार्दै देशभरि फैलाउन थाल्यो । १०४ वर्षदेखि मोजमस्ति गर्दै आएका राणाहरुलाई देशमा प्रजातन्त्र आएको कति पनि मनपरेको थिएन । उनीहरु फेरि पनि आफ्नो इसारामा देश चलाउन चाहान्थे । यस्तो अवस्थामा प्रजातन्त्र प्रेमीहरुलाई आफ्नो प्रजातन्त्र जोगाउन धेरै सोचविचार गरेर अघिबढ्नु थियो । राणाहरुलाई सत्ताच्युत गरेपछि जनताका तर्फबाट देशमा जनताको शासन स्थापना गर्न मातृकाप्रसाद कोइराला चुनावी प्रधानमन्त्री बनाइए । दीवान पनि नेपाली काङ्ग्रेसको सक्रिय कार्यकर्ता हुदै पार्टीको काममा लागिपरे । विस्तारै विस्तारै दीवान पार्टी र जनता माझ लोकप्रिय हुदै गए ।

दीवानको राजनैतिक जीवन आरम्भ भएपछि दीवानका पिता ध्यानबहादुर राई लगायत थुप्रै प्रतिष्ठित व्यक्तिहरु पार्टीमा प्रवेश गरे ।[२८] आफ्नो संगठन भनेपछि मरिमेटेर लाग्ने दीवानसिंहको उदयले त्यस क्षेत्रमा त्यस विषम परिस्थितिमा पनि पार्टी सुदृढीकरणको निकै ठूलो काम भयो । सबै जनजाति, भाषाभाषी र विविध राजनैतिक विचारका मानिसहरुलाई आफ्नो पार्टी प्रति आकर्षण गर्ने र समेट्ने कार्यमा उनको योगदान र त्याग सधै स्मरणीय छ । दीवान पार्टीमा प्रवेश गरेपछि देशका विभिन्न ठाउँमा पार्टीको संगठन बलियो हुदै गयो । पार्टी संगठनमा सक्रिय दीवानले आफ्नो कार्यकालमा नेपाली काङ्ग्रेसलाई देशैभरी फैलाए । सङ्गठन विस्तारमा कुशलता देखाउदै राजनैतिक उतार चढावलाई पन्छाउन दीवान सफल देखिन्छन् । पार्टीको संगठन विस्तार र प्रचारमा सक्रिय दीवान आफ्नो काम र कर्तव्य नै पार्टीको उद्देश्य तिर पाइला अगाडि बढाउनु हो भन्ने सम्झन्थे । वि.सं २००८ सालदेखि सक्रिय राजनीतिमा होमिएका दीवान अत्यन्तै लोकप्रिय बन्दै गए ।

२८. ऐजन पृ.१४

२.१२.४ भद्र अवज्ञा आन्दोलन र दीवानको पहिलो जेल जीवन

भद्र अवज्ञा आन्दोलन भारतमा माहात्मा गान्धीले चलाएका थिए । सरकारलाई कुनै पनि तवरले सहयोग नगर्ने आन्दोलन भद्रअवज्ञा आन्दोलन हो । नेपालमा राजा महेन्द्रले तोकिएको मितिमा निवार्चन नगराएर विभिन्न वाहानामा निवार्चनको मिति पर-परसार्दै गए । राजा महेन्द्रलाई तोकिएको मिति मै निर्वाचन गराउन दवाव दिने उद्देश्यले नेपाली कांग्रेस, नेपाली राष्ट्रिय कांग्रेस र नेपाल प्रजा परिषद बीच कार्यगत एकता भयो र बि.स २०१४ साउन २४ देखि भद्र अवज्ञा आन्दोलन शुरु गर्ने निर्णय मोर्चाले गर्‍यो । देश व्यापी चलेको भद्र अवज्ञा आन्दोलनमा सक्रिय सहभागी दीवान लाई २०१४ सालमा भोजपुरमा पक्राउ गरी नख्खु जेल चलान गरिएको थियो । उनले केही महिना नख्खुमा जेल जीवन विताए र केही समयपछि उनी छुटेका थिए ।[२९]

२.१२.५ २०१५ सालको चुनाव र दीवान

२०१५ सालमा देशमा आम चुनाव भयो । दीवानसिंह राई पार्टीको सक्रिय कार्यकर्ता भएकाले उनले पार्टीको तर्फबाट चुनाव लड्न भोजपुर जिल्लाको उत्तर वा दुई नं. क्षेत्रबाट टिकट पाए । त्यस बेला भोजपुरलाई तीन क्षेत्रमा विभाजन गरिएको थियो । (१) भोजपुर मध्य (२) भोजपुर उत्तर (३) भोजपुर दक्षिण भोजपुर जिल्लाको तीनवटै क्षेत्रमा नेपाली काङ्ग्रेसले चुनावमा विजय हासिल गरेको थियो । भोजपुर उत्तरबाट चुनाव जितेर दीवानसिंह राई सभासद भए ।[३०]

२.१२.६ मन्त्री जीवन

वि.सं २०१५ सालको आम चुनावमा भोजपुर उत्तरबाट अत्याधिक मतले विजयी भएर दीवान प्रतिनिधिसभाको सदस्य भए । वि.सं २०१६ सालमा वि.पि. कोइरालाको प्रधानमन्त्रीत्वमा प्रथम जननिर्वाचित सरकार बन्यो । यो सरकारमा दीवान सहायक गृहमन्त्री भए । जम्मा एकवर्ष मात्र देशमा जननिर्वाचित सरकार टिक्न सक्यो । दीवानले पनि एकसाल सहायक गृहमन्त्री चलाए ।[३१] दीवानले आफ्नो कार्याकालमा विभिन्न कार्यहरु गर्न चाहेर पनि समयका कारण केही गर्न सकेनन् ।

२९ बद्रीविक्रम थापा, दीवानसिंह राईमा श्रद्धाञ्जली, शहीद दीवानसिंह राई स्मृतिपुष्प २०५२ पृ. २०
३०. परशु प्रधान, दीवानसिंह राई एक संझना, शहीद दीवानसिंह राई, स्मृतिपुष्प २०५२,पृ. ४१
३१. हेमराज शास्त्री, स्वर्गीय दीवनसिंह राईको संक्षिप्त जीवनी र श्रद्धाञ्जली, शहीद दीवानसिंह राई स्मृतिपुष्प, २०५२, पृ.३१

२.१२.७ प्रजातन्त्रको हत्या

वि.सं. २०१७ पौष १ गते निर्वाचित मन्त्रिमण्डल राजा महेन्द्रद्वारा विघठन गरियो । महेन्द्रद्वारा संसद समेत भङ्ग गरी प्रायः जसो सबै राजनैतिक नेतालाई नजरबन्दी बनाइयो । राजाबाट सबै अधिकार लिएर प्रत्यक्ष शासन चलाउन सुरु गरियो । केही दिन पछि राजाको मातहतमा एकदलीय पञ्चायत शासन व्यवस्था लागु भयो । यस अवस्थामा प्रधानमन्त्री लगायत सबै जसो मन्त्री जेल परे । दीवानपनि अरुसँगसँगै जेल परे ।[३२]

२.१२.८ दीवानको दोस्रो जेल जीवन वि.सं २०१७ पौष १ गते

राजा महेन्द्रले प्रजातन्त्रको हत्या गरेर देशमा एकदलीय पञ्चायति शासन लागु गरे । प्रजातन्त्रवादी सम्पूर्ण नेता कार्यकर्तालाई पक्राउ गरेर जेल चलान गरियो । यसरी जेल चलान हुनेमा दीवानसिंह राई पनि थिए । वि.पि. कोइराला, गणेशमान सिंह, योगेन्द्रमान शेरचन लगायत दीवानसिंह राई सुन्दरी जल जेलमा जेल चलान भएका थिए ।[३३]

सुन्दरीजल कारागारमा दीवान वि.पि.को सामिप्यमा रहे । जसले गर्दा दीवानको जीवनमा ठूलै परिवर्तन आयो । जीवनलाई बुझ्ने मौका दीवानले वि.पि.को सामिप्यमा रहंदा पाए । जेल जीवनको त्यो वातावरणमा वि.पि.को सामिप्यताले गर्दा दीवानसिहं राईको साहित्यिक व्यक्तित्व प्रस्फुटन हुने अवसर पायो । आठ वर्ष बन्दी जीवन विताएर दीवान लगायत अन्य नेताहरु रिहा भए ।[३४]

२.१२.९ निर्वासित जीवन

वि.सं २०२५ सालमा जेलबाट मुक्त भएपछि दीवानले केही समय निर्वासित जीवन विताए । त्यस समय हेमराज कोइराला भारतको फारविसगञ्जमा निर्वासित जीवन विताइरहेका थिए । दीवान पनि कोइरालासँगै निर्वासनमा रहे ।[३५] त्यस समयमा हेमराज शास्त्री, हेमराज कोइराला, इनुप्रसाद श्रेष्ठ, दानबहादुर कार्की, खगेन्द्र ढकाल, भिम कार्की, ज्ञानमणी नेपाल, गोपाल कोइराल, हरिप्रसाद नेपाल आदि धेरै साथीहरु दीवानका सहयोगी थिए ।[३६]

३२. बद्रीविक्रम थापा, दीवानसिंह राईमा श्रद्धाञ्जली, शहीद दीवानसिंह राई स्मृतिपुष्प २०५२ पृ. २०
३३. हेमराज शास्त्री, स्वर्गीय दीवनसिंह राईको संक्षिप्त जीवनी र श्रद्धाञ्जली, शहीद दीवानसिंह राई स्मृतिपुष्प, २०५२, पृ.३१
३४. ऐजन
३५ ज्ञानमणि नेपाल, दीवानजी यतिखेर झोडामा नजानु, शहीद दीवानसिंह राई स्मृतिपुष्प, २०५२, पृ.४७
३६. पुर्षोत्तम बस्नेत, दीवानजीलाई सम्झदा, शहीद दीवानसिंह राई स्मृतिपुष्प, २०५२, पृ. ६३

२.१२.१० पञ्चायतको प्रलोभन

"जता मल्खु उतै ढल्कु" भन्ने नेपाली उखान जस्तै राजा महेन्द्रको कदम पश्चात उनकै पछि लाग्ने र गुलामी गर्ने मानिसहरुको कुनै कमी थिएन । त्यस समयमा काङ्ग्रेसका धेरै नेता कार्यकर्ता पार्टी छाडेर राजाको पछि लागे । त्यसरी पछि लाग्ने एक व्यक्ति दानबहादुर शाक्य पनि हुन् । राजा महेन्द्रले ध्यानबहादुर राई र दीवानलाई पञ्चायतमा कसले प्रवेश गराउन सक्छ भन्दा शाक्यको नाम अघि सरेको थियो । उनै दानबहादुर मार्फत चिठी पठाएर महेन्द्रले ध्यानबहादुर राईलाई झिकाए । धेरै लोभ र लालच देखाएर ध्यानबहादुर राईलाई पञ्चायतमा प्रवेश गराए ।[३७] ध्यानबहादुर राईलाई दीवानलाई पञ्चायतमा प्रवेश गराउन राजाबाट दवाव आउँथ्यो । ध्यानबहादुर जस्ता त्यस समयका प्रभावशाली व्यक्तिले आफ्ना छोरा दीवानलाई पञ्चायतमा प्रवेश गराउन धेरै प्रयास गरे । दीवान आफ्नो निर्णयमा अडिक रहे ।[३८] कसैको प्रलोभनमा फसेनन् । आफ्नो विचार र मान्यतामा अडिग दीवान पार्टीप्रति बफादार थिए । दीवानले पार्टीलाई घात गरेनन् । कुनै पनि हालतमा पार्टी त्यागेर पञ्चायतमा प्रवेश नगर्ने वाचा कसम दीवानले खाए । निर्वासन बाटै पार्टीको संगठन बिस्तार गर्दै पञ्चायत प्रति जाई लाग्ने निर्णय दीवानले गरे ।[३९]

दीवानको एकोहोरो पनदेखि आजित भएका ध्यानबहादुरले दीवानलाई घरबाटै निकालि दिए भन्ने हल्ला पनि त्यस समय चलेको थियो । पञ्चायत सरकारले ध्यानबहादुर राईलाई पञ्चायतमा दीवानलाई प्रवेश गराएमा पावरफूल मन्त्री बनाइदिने र त्यही अनुसार विशेष सुविधा दिने आश्वासन दिएको थियो । तर पञ्चायतमा प्रवेश गराउन गरिएका सम्पूर्ण कार्य असफल भएपछि रीसले आगो भएर ध्यानबहादुरले घर निकाला गरेको थिए रे ! यी कुरामा सत्यता छन् वा छैनन् यो एउटा सुनेको हल्ला मात्र हो ।[४०]

---

३७. ज्ञानमणि नेपाल, दीवानजी यतिखेर झोडामा नजानु, शहीद दीवानसिंह राई स्मृतिपुष्प, २०५२, पृ.४७
३८. अच्युतरमण अधिकारी, दीवान दाई, शहीद दीवानसिंह राई स्मृतिपुष्प, २०५२ पृ.२३
३९. शोधनायककी जेठी छोरी लक्ष्मी राईसँगको अन्तर्वार्ताबाट प्राप्त जानकारी
४०. अच्युतरमण अधिकारी, दीवान दाई, शहीद दीवानसिंह राई स्मृतिपुष्प, २०५२ पृ.२३

दीवानलाई पञ्चायतमा प्रवेश गराउन लागिपरेका अर्का व्यक्ति हुन सूर्यप्रसाद उपाध्याय राजनैतिक कारणले गर्दा दीवानलाई आर्थिक संकट परेको बेला उनलाई पञ्चायतमा प्रवेश गराउन सूर्यप्रसाद उपाध्यायले पत्र लेख्थे । पत्रमा पञ्चायतमा प्रवेश गरेर काम गर, नभए वि.पि. पक्ष छाडेर मेरो सल्लाहमा चल्ने गर भनेर सुर्यप्रसादले लेख्थे । दीवानले पत्रको प्रतिउत्तरमा आफ्नै खुट्टामा उभिएर काम गर्छु भन्ने भाव लेखेका थिए । उता सूर्य प्रसादले मैले त तँ आफ्नै खुट्टा टेकेर हिँड्दैछस् भन्ने ठानेको थिएँ, तेरा त काठका खुट्टा पो रहेछन् । बल्ल चाल पाएँ अब कहिलेदेखि तेरा आफ्ना खुट्टा सद्धे हुने होलान् र आफ्नो सद्धे खुट्टाले टेकेर हिढ्ने होलास् हेरौ भनेर फेरि सूर्यप्रसादले पत्र पठाएका थिए ।[४१] तत्कालीन अञ्चलाधीस ज्याउल हक पनि दीवानलाई पञ्चायतमा प्रवेश गराउन अथक प्रयास गर्ने व्यक्ति थिए । उनको पनि केही जोड चलेन ।[४२]

दीवानको अडिगताबाट दिक्क भएको पञ्चायत सरकार ध्यानबहादुर राईलाई लालच देखाइरहन्थ्यो । सोही अनुरुप ध्यानबहादुर राई छोरालाई पञ्चायतमा प्रवेश गराउन हरतवर लागिपरे तर उनको पनि कुनै जोड चलेन । ध्यानबहादर राई पञ्चायतमा माननीय सम्म भएका व्यक्ति हुन् । फकाई फुल्याई गर्दा, लोभ लालच देखाउदा, पनि दीवानमा कुनै परिवर्तन नआएपछि तत्कालीन सरकारका लागि उनी काउछो भएका थिए ।

२.१२.११ पञ्चायतको षड्यन्त्र

कुनै पनि तवरले दीवानलाई आफ्नो पक्षमा पार्न नसकेपछि सरकारले उनलाई सिध्याउने वा उनको इहलीला समाप्त पार्ने अत्यन्तै खेदमूलक षड्यन्त्र रच्न थाल्यो । दीवान भारतबाट नेपाल आएको कुरा तत्कालीन पञ्चायतलाई जानकारी भयो र सोही अनुसारको उनीहरुले षड्यन्त्र रचेका थिए । आठ दश वर्ष सम्म लगातार रुपमा मान्छे किनेर लिदा मार्दा र तर्साउदा पनि त्यसै पार्टीको अर्थात नेपाली काङ्ग्रेसको समर्थन झन् झन् गम्भीर रुपमा बढ्दै गएकोले अब नेपाली काङ्ग्रेसका केही केन्द्रीय मुख्य नेतालाई छाडेर तिनका दिमागदार र व्यक्तित्वशाली सहयोगीलाई सिध्याइदिने योजना पञ्चायत सञ्चालकहरुले बुनेका थिए ।[४३]

---

४१. ज्ञानमणि नेपाल, दीवानजी यतिखेर झोडामा नजानु, शहीद दीवानसिंह राई स्मृतिपुष्प, २०५२, पृ.४७
४२. हेमराज कोइराला, श्रद्धेय व्यक्तित्व, दीवानसिंह राई, शहीद दीवानसिंह राई स्मृतिपुष्प, २०५२, पृ. १६
४३. अच्युतरमण अधिकारी, दीवान दाई, शहीद दीवानसिंह राई स्मृतिपुष्प, २०५२ पृ.२५

यस्तै क्रममा मान्छेलाई मारेर समस्याको समाधान गर्न खोज्ने पञ्चायति शासकले सरोज बाबु र तेजबहादुर अमात्यलाई सीमा बाहिर नै मारिदिए । त्यस्तै योजना बद्ध ढङ्गले योगेन्द्रमान शेरचनलाई पनि मारे । यस्ता क्रुर हत्याराहरुले पञ्चायतलाई अखण्ड र निरङ्कुश अवस्थामा सदा सर्वदा चलाई राख्ने सपना देखेका थिए ।[४४] त्यसैले पञ्चायत विरोधीलाई एक एक गरेर सिध्याउन चाहान्थे । दीवान तत्कालीन सरकारको आँखाको कसिङ्गगर भएका थिए । पञ्चायत सरकार जतिसक्दो चाडो आँखाबाट कसिङ्गर निकाल्न चाहान्थ्यो । त्यसैले तत्कालीन सरकार दीवानलाई सिध्याउन योजना बुन्न थाल्यो । योजनाकार मध्येका एक व्यक्ति बलराम प्याकुरेल हुन् । उनी कोशी अञ्चलका अञ्चलाधीस थिए । प्याकुरेल पञ्चायत अगाडिको काङ्ग्रेसी मन्त्रीमण्डल छँदा प्रेमराज आङ्देम्बेका पि.ए हुँदा पक्राउ परेका हुन् । १७ साल काण्ड हुँदा पक्राउबाट बचेर दीवान र प्रेमराज लुकेर बसेका थिए । यिनै बलरामले सुराक दिएकाले दुवैजना पक्राउमा परेका थिए ।[४५]

२.१२.१२ झोडाकाण्ड (मोरङको झोडा)

राणा प्रधानमन्त्रीहरुले आफ्ना मान्छेहरुलाई आवाद गुल्जार गरिखानु भनी धेरै जङ्गल जग्गा बिर्ता दिएका थिए । प्रजातन्त्र आएपछि यस्ता जङ्गलका काठ काटिएर निकासी हुदा नहुँदा पहाडवासीहरु ओइरेर सुकुम्बासीका रुपमा भटाभट बस्नथाले । विर्तावालाहरुले पहिले पनि जग्गा उपभोग गर्न सकेका थिएनन् । अब त झन् उनीहरुले चिताउनै पर्ने भएन । सुकुम्वासीहरुले तिनीहरुलाई त्यहाँ टिक्न त परैजाओस् टेक्नपनि दिएनन् । मुद्दा झमेला चर्कन थाले । यस्तै विर्ता जग्गा झोडाबाँध हो । झोडाबाँध नै झोडा हो । झोडा जितपुरवारि पर्छ । झोडामा भोजपुरका राईहरु नै बसोबास गर्थे । यस्तैमा ध्यानबहादुर पनि झोडा पुगे । उनी आउदा आडभरोसा पनि हुने, मुद्दामा मद्दत पनि पुग्ने विस्वास झोडा वासिको थियो । त्यसैले झोडामा उनले पनि सजिलैसँगै भाग पाए । त्यतिले चित्त नबुझाई अझ धेरै उनले मैनावारी, जहदा आदि झोडामा पनि हात पसाएर केही जग्गा जमाएर डेरा डण्डा हालेका थिए । जग्गा सद्दे नम्बरी नै भएपनि झगडाको सम्भावना हुन्छ । झोडाको त झन् कुरै भएन ।

---

४४. ऐजन पृ.२३

४५. ज्ञानमणि नेपाल, दीवानजी यतिखेर झोडामा नजानु, शहीद दीवानसिंह राई स्मृतिपुष्प, २०५२, पृ.४७

तर सित्तैमा पाइन्छ भन्दा के धनी के गरीब सुकुम्वासी लढ्न भिड्न सक्ने जोधाहरु झोडामा ओइरिएका थिए । झोला बोक्यो झोडा पस्यो, झगडा बेसायो जग्गा कमायो, घरजम जमायो, पञ्चायतको पहिलो दशकमा तराईमा यही लहर जोडतोडसँग चलेको थियो ।[४६]

झोडामा मुद्दा मामिला, भै झगडा बढ्न थाल्यो । बलिया बाङ्गाले जग्गाको भोगचलन गर्ने कार्यमा तिब्रता आयो। दिनै जसो झोडामा मानिसहरु ओइरिने जग्गा ओगट्ने कमाइ लाउने कार्य तिब्र गतिमा अघि बढ्यो जसको कारण झगडा र बैमनस्यता बढ्न थाल्यो । झोडाकाण्डले उग्र रुप लिन थाल्यो । यसको उग्रता दिन दुई गुणा रात चौ गुणा बढ्न थाल्यो । झोडाकाण्डलाई सुल्झाउन पञ्चायत सरकारले झोडा आयोग गठन गर्‍यो ।[४७]

२.१२.१३ झोडा आयोग

मोरङ्गमा झोडाको झमेलाले उग्र रुप लिइराखेको थियो । यसलाई सुल्झाउन सरकारले झोडा आयोग गठन गर्‍यो । झोडा आयोगको अध्यक्षमा शेरबहादुर शाहीलाई नियुक्त गरेर सरकारले झोडा पठाएको थियो । शेरबहादुर शाही झोडामा आएर झोडा समस्या समाधान तर्फ लागे । शाहीलाई यो समस्या समाधान गर्न झोडासँग परिचित र नेतृत्व गर्न सक्ने व्यक्तिको खाँचो थियो । यो खाँचोलाई टार्न शाहीले दीवानलाई रोजे । दीवान शाहीका पूर्व परिचित मित्र थिए । यता दीवान भारत निर्वासनबाट भर्खर फर्केका थिए । दीवानले मित्रको प्रस्तावलाई स्वीकारेर झोडा समस्या समाधान गर्न शाहीलाई सगाए । दीवानको सहयोगमा केही हदसम्म झोडा समस्या समाधान भयो ।[४८]

२.१२.१४ जग्गाको प्रलोभन

झोडा आयोग गठन देखिनै षड्यन्त्रको गन्ध चल्न थालेको थियो । दीवनलाई यो षडयन्त्रका बारेमा थोरै पनि पत्तो भएन । झोडा आयोगका अध्यक्ष शेरबहादुर शाहीले आफ्ना मित्र दीवानलाई झोडा समस्या सुल्झाउन गरेको सहयोगका लागि जग्गा उपलब्ध गराउने आस देखाए । जग्गा पाउने आसमा दीवान पनि आयोगको कार्यालय धाउन थाले । दीवान त्यस समयमा जग्गाको प्रलोभनमा नराम्रोसँग फसेका थिए ।

४६. ऐजन पृ. ५३, ५४
४७. ऐजन पृ. ५४
४८. ऐजन पृ. ५५

दीवानका साथीहरुले धेरै सम्झाउदा पनि दीवानले मानेनन् । उल्टै सबै साथीहरुलाई जग्गा उपलब्ध गराउने कुरा गर्थे । साथीहरुले दीवानलाई आफै अरुलाई जग्ग वितरण गर्न सक्ने क्षमता भाएको मान्छे यस्तो कार्यमा नअल्झन भनेर सम्झाउन धेरै प्रयत्न गरे तर कसैको केही जोड चलेन । दीवान जग्गाको प्रलोभनमा फसे ।[४९]

२.१२.१५ झोडामा चारविघा जग्गा

झोडा समस्या सुल्झाउन सहयोग गरेवापत आयोगका अध्यक्षले दीवानलाई चार विघा जग्गा दिने निर्णय गरे । दीवानलाई जहाँ पायो त्यहींको जग्गा दिने कुरापनि भएन, राम्रै जग्गा दिन पर्ने सोचाइ शाहीको थियो तत्काल जग्गा उपलब्ध गराउन पनि समस्या थियो । झोडावासीहरुले फडानी गरेर जग्गा ओगटेका थिए । केही समय दीवानलाई अल्मलाएर आफ्नो सबै काम सिध्याएर काकूम झोडाको अर्काले आवाद गरेर कमाइ लाइराखेको पानी पनौतो राजमार्ग छेउको भने जस्तो चार विघा जग्गा दीवानका नाममा दर्ता गरेर शेरबहादुर शाही काठमाडौं फर्के ।[५०]

बाहिरबाट हेर्दा राम्रो भनेकै जग्गा दिलाए जस्तो गरेपनि सोझो राई झोडाको झमेलामा झुलिरहोस् र विरोधी राजनीति गतिविधिबाट विरक्त बनोस् भन्ने भित्री भावना नै शाही र अञ्चलाधिशको थियो । त्यस समयमा दीवानका बाबु र भाइका विरोधमा झोडावासिहरुको आवाज तेज भैराखेको थियो । उनका भाइ संग्रामसिंहको कडा स्वभावका कारण त झन् साह्रै स्थानीय मानिस चिढीरहेका थिए । झोडा बाँध, मैनाबारी झोडामा जस्तै सजिलैसँग पसेर खान नदिने अठोट काकुमे झोडावालहरुले लिएको कुराको हल्ला पनि चल्न थाल्यो ।[५१]

२.१२.१६ काकुम झोडा प्रस्थान

राईहरुको विरुद्धमा झोडामा विरोधी हावा चलिरहेको थियो । दीवानसिंह आफूले पाएको जग्गा भोगचलन गर्न अधिकार जनाउन जान तयारीमा लागे । दीवान विराटनगर वरगाँछीमा वीरुनरसिंहको घरको दलानमा झोडा जानको लागि बेडिङ्ग विस्तरा बाँध्दै थिए ।

४९. ऐजन पृ. ५५
५०. ऐजन पृ. ५५
५१. ऐजन पृ. ५५

उनका साथी संयोगवस त्यहाँ पुगे र दीवानलाई सोधे "दीवान कहाँ जान तयार तरखर गर्दै हुनुहुन्छ यस्तो बाख्रा हुल्ने समयमा ?" त्याहाँ अर्को व्यक्तिले कामात जान लाग्नु भएको नि भन्ने जवाफ आयो । दीवानको रातमा जग्गामा जाने योजना रहेछ भन्ने कुरा दीवानका मित्रले चालपाए र भने "दीवानजी यतिखेर झोडामा नजानु ।"[५२] तर पहिले जस्तै साथीको कुरालाई वास्तै नगरी उनले उल्टै हिड्नुहोस् तपाई पनि जाउँ भनी भने । दीवानको साँझ बेलबारी मिलमा बसेर खानपिन गर्ने र राति जग्गामा जाने योजना थियो । दीवानका सहयोगी भीमबहादुर थिए । दीवान भीमबहादुरलाई लिएर वेलबारी स्थित साथी भीम कार्कीको मिलमा लागे । मिलमा दीवानका मित्रहरु भेलाभएका थिए । मिलमा पार्टी संगठनका कुरा पश्चात दीवनले पाएको जग्गाको चर्चाले स्थान ओगट्यो । दीवान सोही दिन आफूले पाएको जग्गमा जाने निर्णयमा थिए । सम्पूर्ण साथीहरुले त्यो जग्गा विवादास्पद छ, त्यसैले त्यहाँ नजान आग्रह गरे तर दीवान मानेनन् । साथीहरुले पनि आँफूहरु भन्दा झोडा समस्यामा दीवान नै चिर परिचित भएकाले यस बारे उनैले बढी सोचेका होलान् भन्ने सोचमा पुगे । दीवान सबैसंग विदामागेर झोडा प्रस्थान गरे ।[५३]

२.१२.१७ काकुमे झोडावालको एकता

अरु कुरामा जे जस्तो भए तापनि सामूहिक समस्याका लागि उनीहरु एक हुन्थे । बाहिरबाट आएकाले उनीहरुलाई तर्साउन हल्लाउन सक्दैनथे । उनीहरुको सोच आज एउटालाई अप्ठेरो पऱ्यो भने सबैले सहयोग गर्नु पर्छ त्यो अप्ठेरो भोलि आफूलाई आउदैन भन्न सकिन्न भन्ने थियो । काकुम झोडामा झोडा आयोगले दीवानलाई चार विघा जग्गा दर्ता गराएको थियो । यो कुरा काकुम झोडामा हावासरि फैलिएको थियो । उनीहरु दीवानलाई त्यो जग्गा कुनैपनि हालतमा उपभोग गर्न नदिनेमा थिए । आँफूले भोगचलन गर्दै आएको जग्गामा अर्को हक जमाउन आउँदा मन मान्ने त भएन त्यसैले दीवानलाई जग्गा भोग गर्न नदिन काकुम झोडावाल एक भएका थिए ।[५४]

५२ ऐजन पृ. ५५, ५६
५३. ऐजन पृ. ५४
५४. ऐजन पृ. ५५

२.१२.१८ काकुम झोडावाललाई उक्साहट

दीवानलाई शेरबहादुर शाहीले सहयोगको याचना गरे देखिनै षड्यन्त्रको गन्ध फैलन थालेको आभास हुन्छ । सोझो दीवानलाई जग्गको प्रलोभनमा फसाउन शाही सफल हुन्छन् । अर्काले भोगचलन गर्दै आएको जमिन दीवानको नाममा दर्ता गरेर शाहीले दीवानलाई दलदलमा नै फसाउँछन् । उता काकुम झोडाबालहरुलाई पनि लोभ र लालच देखाएर दर्तावालालाई जग्गा भोग गर्न नदिन उक्साउँछन् ।[५५] सरकारी लालच र आफूले भोग गर्दै आएको जग्गामा दोस्रो वा दर्तावालालाई आउन नदिन उनीहरु दृढ हुन्छन् । उनीहरु लाई सरकारले दर्ता उसका नाममा भएपनि उसलाई त्यहाँ आउन नदिनु जग्गा आफै भोगचलन गर्नु भनेर काकुमेलाई उक्साएको हुन्छ ।

२.१२.१९ काकुम झोडामा दीवान

दीवान जग्गामा अधिकार जमाउन रातपरेपछि काकुम झोडा गए । झोडामा गएर दीवान एउटा घरको माथि टाँडमा बसे । दर्तावाला जग्गामा अधिकार जमाउन आइपुग्यो भन्ने हल्ला काकुममा पुरै फैलियो । आफूले कमाई लाएको जग्गमा अर्को अधिकार जमाउन आयो भनेपछि सबै स्थानीय झोडावासी क्रुद्ध भए । झोडा वासिको धर्म भनौ वा प्रणबन्धन कस्तो हुन्थ्यो भने एउटालाई पऱ्यो भने कोही नीच मारेर बस्दैनथ्ये । लाठामुङ्ग्रा हातमा लिएर सबै एक जुट हुन्थे । त्यसै अनुसार हातमा लठ्ठी, भाटा, रड लिएका झोडावालहरु भेला भएर हाम्रो जग्गामा दर्ता गर्नेको हो ? कहाँ छ ? लौ आइज भन्दै दीवान बसेको घर घेर्न आइपुगे ।[५६]

२.१२.२० हत्या

दर्तावाल जग्गमा अधिकार जमाउन आएको सुनेपछि सम्पूर्ण झोडावालाहरुले घरेलु हतियार सहित घेरा हाले । रातको समय भाग्ने उम्कने कुनै अवस्था थिएन । जसले दीवानलाई जग्गा उपलब्ध गरायो उसैले जग्गा भोगचलन गर्दै आएका झोडावाललाई पनि जग्गा नछाड्न उक्सायो र जबरजस्ति गरे पनि नछाड्ने बनायो ।

---

५५. हेमराज शास्त्री, स्वर्गीय दीवानसिंह राई संक्षिप्त जीवनी र श्रद्धाञ्जली, सहिद दीवानसिंह राई, स्मृतिपुष्प, २०५२, पृ.३२
५६. ज्ञामणी नेपाल, देवानजी यतिखेर झोडामा नजानु, दीवानसिंह राई स्मृतिपुष्प, २०५२ पृ. ५६

दीवानलाई पनि जग्गामा आफ्नो अधिकार जमाउन झोडा जान बाध्य पारेको थियो । झोडावालले दीवान सुतेको ठाउँमा नै गएर उनलाई समाते । केही उग्र व्यक्तिहरुले डाङ्डाङ्डुङ्डुङ् गर्दै दीवानलाई पिट्न थाले । माथिबाट आँगनमा खसाले र लछारपछार पार्न थाले । हातमा भएका घरेलुहतियार प्रयोग गर्दै नराम्रो सँग दीवानलाई कुटपिट गरे । लठ्ठीले हाने, भालाले रोपे, खुकुरीले काटे, यसरी दारुण रुपले प्रहार गर्दै गाली गर्दै निर्ममता साथ हान्दा हान्दै विचरा सुकुमार शरीर भएका दीवानको प्राणपखेरा लिइकन छाडे ।[५७] दीवानको हत्या वि.सं २०२९ साल भाद्र २ गते राति भएको थियो ।

२.१२.२१ दीवानको हत्यामा कैदी प्रयोग

दीवानलाई जोसुकैले निर्मम हत्या गर्न सक्दैन भन्ने पञ्चायत सरकारका मतियारहरुलाई थाहा थियो । उनीहरुले दीवानको हत्या यति योजनाबद्ध रुपमा गरे कही कतै कुनै पनि कुराले अड्किएन । भाद्र २ गते दिउँसो विशेष षड्यन्त्र गरी कुनै एक ठाउँमा बोलाई गुण्डा प्रयोग गरेर मार्ने भन्ने योजना थियो तर सफल भएन ।[५८] त्यसैले रातमा दीवानलाई मार्ने योजना बन्यो । दीवान अगाडि देखिनै जालमा फस्दै-फस्दै आइरहेका थिए । शेरबहादुर शाहीसँगको भेटदेखिनै बुनिएको जालमा काहीँ कतै नअड्की दीवान फस्दै थिए । योजना अनुसार जेलबाट अत्यन्तै खुंखार अपराधीहरुलाई सजाय माफ दिएर दीवानलाई मार्न पठाइयो । कैदीहरु रातमा आक्रोशित झोडावालहरुको समूहमा प्रवेश गरे । उनीहरुले दीवानलाई खोजे र भेट्टाए । अनि के चाहियो र तिनीहरुले अत्यन्तै निर्मम तवरले दीवानको हत्या गरे । दीवान र जग्गाकमाउने वा भोगचलन गर्ने व्यक्तिको भनाभन हुन थालेपछि कैदीहरु दीवानमाथि जाइलागेर हत्या गरे । हत्या के कसरी गर्ने भन्ने कुरा तत्कालीन अञ्चलाधीस वलराम प्याकुरेलको निर्देशन अनुसार थियो । निर्देशन अनुसार दीवानको हत्या गरेर कैदीहरु राता रात नेपालको सिमाना पार गरे ।[५९] यसरी कैदीको प्रयोग गरेर सोझो दीवानलाई हत्या गराउन तत्कालीन पञ्चायत सरकार र त्यसका मतियारहरु सफल भए ।

---

५७. ऐजन पृ.४६

५८. अच्युरमण अधिकारी, दीवाद दाई, दीवानसिंह राई स्मृतिपुष्प २०५२, पृ. २४

५९. ज्ञानमणि नेपाल, दीवानजी एतिखेर झोडामा नजानू, दीवानसिंह राई स्मृतिपुष्प, २०५२ पृ. ५७

२.१२.२२ दीवानको हत्याको हल्ला (समाचार)

दीवानको हत्याको हल्ला हावाको वेगसँगै सम्पूर्ण देशै भरि फैलन लाग्यो । सुरुमा दीवानको हत्याका अस्पष्ट हल्ला चले । (जस्तै : दीवानलाई काकुमेले मरणान्त हुने गरी कुटेकाछन् । ध्यानबहादुरका छोरा संग्रामसिंहलाई भ्होडाबासीले सिध्याए । पहिला देखिको रिस इबीले संग्राससिंह भनेर मार्न खोजेकोमा सोभ्का दाजु दीवान घानमा परेछन्) । यस्तै यस्तै हल्ला सुरुमा चले । दीवानका साथी हेमराज कोइरालाले मिल म्यानेजर मोहनबहादुर कार्कीबाट वि.सं २०२९ भदौ २ गते राति दीवानको निर्मम हत्या भएको खबर पाए । प्रजातन्त्रका कर्मठ सेनानी दीवानको निर्मम हत्याले तत्कालीन सरकारको कायरता प्रति खेद प्रकट नगर्ने कोही थिएनन् ।[६०]

२.१२.२३ दाहसंस्कार

वि.सं २०२९ भाद्र ३ गते घटनास्थलबाट दीवानको शव पोष्ट मार्टमका लागि विराटनगर लगियो । यति वेला सम्ममा भ्कापा, इलाम, भोजपुर लगायत पूर्वाञ्चलमा चारैतिर डढेलो सल्के जसरी निर्मम हत्याको हल्ला फिजियो । विभिन्न स्थानबाट दीवानका साथीहरुको उपस्थिति भयो । वि.सं २०२९ साल भाद्र ४ गते दीवानको शवलाई सम्मानपूर्वक नेपाली काङ्ग्रेसको भ्कण्डाले लपेटेर ट्काक्टरमा राखी विशाल जन समूहका साथ बजार परिक्रमा गरियो । सोही दिन अर्थात वि.सं. २०२९ साल भाद्र ४ गते सिँगाइ नदीमा दीवानको दाहसंस्कार गरियो ।[६१]

२.१२.२४ कार्यकर्ता पक्राउ

पञ्चायत सरकारले दीवानको हत्या त गऱ्यो-गऱ्यो । उनको अन्तिम संस्कारमा सामिल हुनेलाई वारेन्ट जारी गरेर पक्रन लगायो । हेमराज कोइराला र चिरञ्जीवी रिजाललाई तत्कालै समातेर जेल हाल्यो ।[६२] अन्यलाई खोजीखोजी समात्यो र जेल हाल्यो । उनीहरु ६ महिना पछि मात्र छुटेका थिए ।

---

६०. हेमराज कोइराला, श्रद्धेय व्यक्तित्व दीवानसिंह राई, शहीद दीवानसिंह राई स्मृतिपुष्प २०५२ पृ. १६
६१. ऐजन पृ.१६
६२. ऐजन पृ. १६

२.१२.२५ शहीद घोषण

पञ्चायत सरकारले निन्दनीय तवरले दीवानको हत्या गऱ्यो । नेपाल आमाले एक कर्मठ लगनशील राष्ट्रप्रेमी छोरोलाई वि.सं २०२९ साल भाद्र २ गते गुमाउनु पऱ्यो । दीवानको अभाव नेपाली काङ्ग्रेस भित्रमात्र नभएर पुरै देशमा फैलियो । दीवानको हत्या भएपछि वि.पि.को अध्यक्षतमा बसेको बैठकले दीवानलाई शहीद घोषणा गर्ने निर्णय गऱ्यो ।

दीवानको हत्या भएको ठीक छ महिना पछि फागुनमा नेपाली काङ्ग्रेसको केन्द्रीय बैठकले उनलाई शहीद घोषणा गरेको थियो ।[६३] जीवनमा धेरै आरोह-अवरोह पारगर्दै अगाडि बढेका दीवानको चर्चा खोज अनुसान्धान गरेर बाहिर ल्याउनु आवश्यक छ ।

२.१२.२६ कुशल नेता

दीवानमा एक सफल र कुशल नेतामा हुनुपर्ने सम्पूर्ण गुण थियो । दीवानले देखाएको संगठन विस्तारको कौशलले नै थाहा हुन्छ उनी कुन स्तरका नेता थिए भन्ने कुरा । दीवान आफ्नो पार्टी र देशका निम्ति सदा सर्वदा अगाडि नै देखिन्थे । दीवान आफ्नो वक्तृत्वकलामा निपूर्ण थिए । आफ्नो बोलाइले अरुलाई आकर्षण गर्न सक्ने क्षमता दीवनमा थियो । सम्पूर्ण जात-जाति र भाषा-भाषीलाई एउटा छानोभित्र अटाउन दीवान सक्षम थिए । दीवानको पार्टीप्रतिको दृढताले नेपाली काङ्ग्रेस उनको समयमा अत्याधिक फैलिएको थिए । पूर्वदेखि पश्चिमसम्म नै नेपाली काङ्ग्रेसको हावा मात्र बहन्थ्यो । यदि दीवानसिंह राई बाँचेका भए पूर्वमा कम्युनिष्टहरु यसरी फैलदैन थिए ।[६४] यो भनाईबाट नै स्पष्ट हुन्छ दीवान एक कुशल नेता थिए । दीवानले सबैलाई एकैसाथ समेटेर लान सक्ने कौशल आफूमा राख्दथे । कुशल नेतृत्वकै कारण दीवान सभासद हुदै गृहसायक मन्त्री सम्म भएका हुन् । पार्टी भित्रका गुट उपगुटहरुलाई पनि समेटेर एउटै मुलधारमा हिडाउन सक्ने व्यक्ति थिए । यी यस्तै विभिन्न कारणले गर्दा दीवानलाई एक कुशल नेताको दर्जा दिन सकिन्छ ।

६३. शोधनायककी जेठी छोरी लक्ष्मी राईसँगको अन्तर्वार्ताबाट प्राप्त जानकारी
६४. शोधनायकका एकमात्र भाइ संग्रामसिंह राईसँगको अन्तर्वार्ताबाट प्राप्त जानकारी

२.१२.२७ स्वतन्त्रता प्रेमी नेता

दीवान स्वतन्त्रता प्रेमी नेता हुन् भन्ने कुरा शैनिक जीवन विताउने क्रममा नै प्रमाणित गरेका थिए । शेनाभित्र हुने शोषण विरुद्ध दीवानले जागिर खादै आवाज उठाएका थिए । यसरी विरोधको आवाज बुलन्द गर्दा धेरै पटक सजायको भागिदार भएका थिए ।[६५] देश जनताको हो सम्पूर्ण राष्ट्रवासीहरुको आफ्नो राष्ट्रप्रति उत्तिकै जिम्मेवारी हुन्छ र देश निर्माणमा सबै एकजुट हुनु पर्छ भन्ने दीवानको शोच थियो । दीवान अन्याय र अत्याचारका घोर विरोधी थिए । देशमा प्रजातन्त्रिक शासन व्यवस्था हुनुपर्छ । यसले मात्रै देशको सर्वाङ्गिण विकास हुन्छ भन्ने विचार दीवान राख्दथे । जनताको शासक जनता नै हुनुपर्छ, चुनाव मार्फत प्रतिनिधि चुनेर शासक चयन गर्ने पक्षमा दीवान सधै लागिरहे ।

दीवान एक प्रजातन्त्रवादी नेता हुन् । देशमा प्रजातन्त्र भएमा मात्र राष्ट्र सम्मृद्ध हुन्छ । जनताले सुखा पाउँछन् । ठूलो सानो, छुत अछुत, धनी गरिब बीचको दुरी हराउँछ । सम्पूर्ण नेपाली जनताको आफ्नो देशमा उत्तिकै हक र अधिकार प्राप्त हुनुपर्छ । पिछडिएकाहरुले आफ्नो हक र अधिकारका निम्ति आवाज उठाउन पाउने शासन सत्ताको पक्षधर दीवान एक सच्चा प्रजातन्त्रवादी नेता थिए ।

२.१२.२८ राष्ट्र प्रेम

दीवान एक राष्ट्र प्रेमी नेता थिए । देश प्रतिको उनको झुकाव र लगावले गर्दा खेरि नै दीवान एक सफल नेता बने । आफ्नो देशलाई जसले प्रेम गर्छ त्यो नै सफलताको शिखरमा पाइला राख्न सफल हुन्छ भन्ने ज्वलन्त प्रमाण दीवानसिंह राई हुन् । राष्ट्र प्रेमले गर्दा हुँदा खादाको जागिर छाडेर दीवान देश बनाउन राजनीतिमा होमिएका थिए । सम्पूर्ण वर्गका मानिसलाई एउटै छानोमा उभ्याएर नेपाल आमाको ओठमा हासो ल्याउन दीवान सधैं लडिरहे । हरेक परिस्थितिमा पनि आफ्नो विचार सोचलाई दीवानले कहिल्यै वदलेनन् । दीवानको मूल मन्त्र नै देश र जनताको सम्पन्नता थियो ।[६६]

---

६५. हेमराज कोइराला, श्रद्धेय व्यक्तित्व दीवानसिंह राई, सहीद दीवानसिंह राई स्मृतिपुष्प २०५२ पृ. १६

६६. शोधनायककी जेठी छोरी लक्ष्मी राईसँगको अन्तर्वार्ताबाट प्राप्त जानकारी

२.१२.२९ विकास प्रेमी

दीवान एक विकास प्रेमी नेता थिए । आफ्नो जीवनकाल नै देश र जनताका लागि समर्पित गरेका दीवान देशमा विकास चाहान्थे । देश विकास गर्न एकता चाहिन्छ । सम्पूर्ण देशवासीको एकताले असम्भव केही छैन भन्ने सोच दीवानको थियो । दीवान आफ्ना छोरीहरु सँग घरको वार्दलीमा बसेर धेरै कुरा गर्थे । दीवान कुराकानीका क्रममा धेरै जसो देश प्रेम, राष्ट्र भक्ती र राष्ट्र विकासकै कुरा गर्थे । दीवान भन्दथे देशमा नेपाली काङ्ग्रेसको सरकार आउँछ । देशैभरी सबै हिमाल पहाड तराईमा उज्यालो छाउँछ । सरर मोटर गुड्छ । हाम्रो देश नेपाल स्वीजरल्याड जस्तै विकसित हुन्छ ।[६७] यस्ता कुराहरु छोरीहरुलाई सुनाउँथे । यिनै भनाइहरुबाट पनि प्रष्ट हुन्छ दीवान एक विकास प्रेमी नेता थिए ।

२.१३ भ्रमण

मानिस स्वभावले नै भ्रमणशील प्राणी हो अझ लाहुरे जीवन भोगेका राईको त रुचिको विषय पर्‍यो । उनले विभिन्न अवसरमा आर्मीको जागिरका क्रममा इण्डियाका विभिन्न राज्य तथा प्रान्त लगायत मलाय, हङ्कङ् जस्ता ठाउँहरु भ्रमण गर्ने अवसर प्राप्त गरे ।[६८] उनले नेपालमा पूर्वदेखि मध्य नेपालको काठमाडौं सम्म भ्रमण गरेका थिए । विशेष गरी विदेशको भ्रमण फौजी उद्देश्यले र नेपालको भ्रमण राजनैतिक उद्देश्यले गरेका थिए ।

२.१४ विचार र मान्यता

हरेक मानिस आफ्नै विचार र मान्यताको हुन्छ । दीवानसिंह राईको पनि आफ्नै विचार र मान्यता छ । उनी रुढीवादी र अन्धविश्वास परम्परा भन्दा टाढा छन् । आफ्नो विचार खुला रुपमा दिन सक्नु पर्दछ भन्ने उनको धारण थियो । साहित्यको तत्कालीन समाजको यथार्थको दुरुस्त चित्रण गर्न सक्नुपर्छ भन्ने धारणा उनको साहित्यिक दृष्टिमा रहेको छ । राईको राजनैतिक जीवनको धारणा पनि साहित्यिक धारण भन्दा ठूलो मात्रामा भिन्नता छैन । राजनैतिक धारणामा उनी निर्वाचनको पक्षपाती हुन् ।

---

६७. ऐजन ।
६८. ऐजन

उनी निर्वाचनबाट विजयीले सरकार गठन गरेर जनताको चाहना इच्छा बमोजिम कार्य गर्न सक्नुपर्छ भन्ने मान्यता राख्दथे ।[६९] उनको विचार प्रगतिशील देखिन्छ । उनी धनाढ्य परिवारमा जन्मिएर पनि सादा जीवन उच्च विचारको अङ्गिकार गर्थे । आफ्नो सानो फाइदाको प्रलोभनमा परी सारादेशलाई घाटाहुने कुनै पनि कृयाकलाप कदाचित गर्नु हुँदैन भन्ने उनको देशभक्ति पूर्ण धारण रहेको थियो । उनी आफ्नो विचारलाई व्यवहारमा उतार्न कोशिस गर्दा जेल जीवन विताउन बाध्य भएका थिए ।

२.१५ साहित्यिक लेखनमा प्रेरणा र प्रभाव

दीवानसिंह राईको पारिवारिक पृष्ठभूमिमा कोही पनि साहित्यकार थिएनन् । उनले कलामा पारिवारिक व्यक्तिहरुबाट हौसला र प्रेरणाा प्राप्त गरेका छैनन् । आफू हुर्किएको ठाउँको गाउँले परिवेशमा ती गाउँलेहरुले भोगेको दुःख पीडा र शोषणबाट प्राप्त प्रेरणा प्रयोग गरेर त्यस्तै भोगाइका दुःख पीडालाई त्याग गर्ने क्रममा उनले लेखन प्रारम्भ गरेका हुन् । मजदुरहरुको दयनीय अवस्था उनीहरुले नै खाने गाली र हरेक सुविधाबाट वञ्चित भई कष्टमय जीवन यापन गर्नुपरेको तथा वि.सं २००७ साल भन्दा अगाडिको निरङ्कुश राणाशासन र शिशुप्रजातन्त्रको तत्कालीन राजा महेन्द्रले गरेको हत्या नै राईको लेखनको मुख्य प्रेरणा स्रोत हो । आफू सानो छदा हजुरबुबाहरुले गरेको राणाको निरङ्कुशता र अत्याचारको कुराकानीले यो अत्याचार कसरी अन्त्य गर्न सकिन्छ भन्ने कुराको खोजीमा सोचनीय बन्थे ।[७०] उनले फौजी जीवनमा विदेशका थुप्रै घटनाहरु र परिर्वतन सुन्ने जान्ने मौका पाए ।

विश्वव्यापी रुपमा आएको परिवर्तनको लहरबाट उनमा प्रजातन्त्रप्रतिको आकर्षण बढ्यो । जब उनी वि.पि कोइरालाको संगतमा परे उनले त्यसबेला देखि काङ्ग्रेसको सदस्य भएर राजनीतिमा भाग लिए । तत्कालीन राज महेन्द्रले लगाएको एकदलीय पञ्चायतमा नेपाली काङ्ग्रेसका थुप्रै कार्यकर्ताहरु पक्राउ परे । जस मध्ये दीवान पनि थिए । जेलमा थुप्रै साथीहरु साहित्यिक क्रियाकलापमा लागेको र क्रान्तिकारी कविता मुक्तक कथा तथा लघु उपन्यास लेखेर साथीहरुलाई पनि सुनाउथे । त्यसैवेला राईलाई पनि अन्तरभावना देखिनै आफू पनि क्रान्ति सफल पार्न प्रेरणा मूलक कविता, गीत, मुक्तक लेख्न सक्छु भन्ने आत्म विश्वास बढेको थियो ।

---

६९. ऐजन

७०. शोधनायकका एक भाइ संग्रामसिंह राईसँगको अन्तर्वार्ताबाट प्राप्त जानकारी

त्यसै अनुरुप साथीहरुले रचना गरेर सुनाएका रचना सुन्ने वित्तिकै दीवानले पनि कापीमा रचना रचेर सुनाउँथे । यसरी सुनाउँदा वि.पि. कोइरलाले अब हामीहरु यसरी जेल बस्दा फुर्सदमा विताउनु हुन्न, केही रचना गरेर समाज परिवर्तन गर्न सकिन्छ, हामीहरु आजैबाट साहित्य रचना गरौ आओ साथी हो जुटौं भन्दा सबै कैदी साथीहरुले तालीबजाएर यसको स्वागत गरेका थिए । यो नै राईको मुख्य प्रेरणा पनि हो ।[७१] उनले जेलमा रहँदा वि.पि. कोइरालाले रचना गरेका कथा र उपन्यासहरु पढ्न पाउँथे । आफूले रचना गरेका रचना पनि सुनाउँथे । कमजोरीलाई सच्याउने मौका पनि पाउँथे । उनलाई साहित्यिक कृतिहरुमा विभिन्न विद्वानहको प्रभाव पनि परेको देखिन्छ । उनी स्वतन्त्रताका पक्षपति भएकोले उनका रचनामा पनि स्वतन्त्रता र प्रजातन्त्र प्रतिको मोह उत्तिनै रहेको छ । राईले आफ्नो साहित्यिक जीवनमा कथा, कविता, उपन्यास, लघु उपन्यास, निबन्ध र अनुवाद गरी साहित्यमा बहुमुखी प्रतिभा रहेको पुष्टि गरेका छन् ।

दीवान मुख्यतः वि.पि. कोइरालाबाट प्रभावित व्यक्ति हुन् तर उनका रचनामा वि.पि.को जस्तो मनोविज्ञान पाइदैन । दीवान भारतीय नेता नेहरु र गान्धीबाट पनि प्रभावित थिए । लेखनमा प्रेरणा दीवानलाई जेलमा रहदा आफ्नै मित्रबाट प्राप्त भएको हो ।

२.१६ साहित्यिक जीवन

दीवानको राजनैतिक जीवन जस्तै साहित्यिक जीवन पनि रहेको छ । दीवानको साहित्यिक जीवनलाई निम्न बुँदागत रुपमा केलाउन सकिन्छ ।

२.१६.१ सुरुदेखि वि.सं. २०१७ साल सम्म

दीवानसिंह राईको परिवार साहित्यिक परिवार थिएन । उनका परिवारका कोही पनि साहित्य क्षेत्रमा संलग्न थिएनन् । दीवानका पिता सरकारी व्यक्ति भएकाले देश विदेशको चर्चा दीवानको घरमा चल्थ्यो । बाल्यकालदेखि शान्त र भद्र स्वभावका दीवानले विद्यालय अभावका कारण औपचारिक शिक्षा पाउनबाट वञ्चित भए । दीवानमा साहित्यिको प्रभाव बाल्यकालमा परेको पाइएन । दीवान विवाह गरेर पल्टनमा जागिर खान भारत गए । पल्टनमा नै पढ्ने मौका पाए र एस.एल.सी सम्मको औपचारिक शिक्षा हासिल गरे ।

---

७१. ऐजन

साहित्यलाई बुझ्ने मौका पनि यसै समयमा पाए । आफ्नी प्राण प्यारी भन्दा धेरै टाढा रहदाखेरि उनका मनमा कविता गजल फुर्दथे । पल्टने मित्रहरुलाई कविता गजल सुनाउँथे पनि ।[७२] दीवान देशमा प्रजातन्त्र आए पछि वि.सं २००८ सालमा पल्टनको जागिर छाडेर देशमानै केही गर्ने दृढ विश्वास लिएर नेपाल फर्के । नेपाली काङ्ग्रेसको राजनीतिमा होमिए । दीवान राजनीतिमा होमिए पछि उनको साहित्यिक पाटो पल्टनकै कविता र गजलमा सीमित भयो । वि.सं. २०१७ सालसम्म कुनै प्रगति भएन । दीवान राजनीतिमै सक्रिय भए ।

२.१६.२ **वि.स. २०१७ देखि २०२५ सालसम्म**

वि.स. २०१७ साल पौष १ गते निर्वाचित मन्त्रिमण्डल विघटन गरियो र संसद भङ्ग गरी प्रायः जसो सबै राजनैतिक नेतालाई नजरबन्दी बनाइयो । राजाले सम्पूर्ण अधिकार लिएर आफै शासन चलाउन थाले । केही समय पछि राजाको मातहतमा एकदलीय पञ्चायति शासन व्यवस्था लागु गरियो । यस अवस्थामा प्रधानमन्त्री लगायत सबै जसो मन्त्री जेल परे । दीवानसिंह राई पनि जेल परे । प्रधानमन्त्री वि.पि.कोइराला, गणेशमान सिंह, योगेन्द्रमान शेरचन लगायत अन्य साथीहरुका साथ आठ वर्ष सम्म दीवानसिंह राई सुन्दरी जल जेलमा बन्दी जीवन विताएर वि.सं २०२५ सालमा मुक्त भएका थिए ।

दीवानको जीवनको दोस्रो पाटो साहित्यिक जीवनले हुर्कने फुल्ने र फक्रने मौका पायो । जेलमा दिनविताउने कुनै आधार हुँदैनथ्यो । पढेलेखेकाहरु साहित्य सिर्जना गरेर आफ्नो महत्वपूर्ण समयको सदुपयोग गर्थे । दीवानका साथीहरु कुशल राजनीतिज्ञ मात्र नभएर साहित्यिक व्यक्तित्वका धनी थिए । वि.पि. कोइराला महान् साहित्यिकार हुन् । उनैको प्रभावमा परेर दीवान पनि कविता रचना गर्न थाले । दीवान कविता रचना गरेर मित्रहरु माझ प्रस्तुत गर्दथे । यसरी प्रस्तुत गर्दा साथीहरुबाट हौसला प्राप्त हुन्थ्यो । कमी कमजोरीलाई सुधार्ने मौका पनि मिल्थ्यो । यसरी मित्रको हौसला र आफ्नो लगनशीलताले गर्दा दीवान एक कुशल साहित्यिकार बने । सुरु-सुरुमा दीवानले कविता लेखे । विस्तारै दीवानले कथा, लघु उपन्यास, उपन्यास, निबन्ध र अनुवाद जस्ता साहित्यका विभिन्न विधाहरुमा कलम चलाए । सम्पूर्ण साहित्यिक रचनाहरु जेल जीवन व्यतित गर्ने क्रममा रचना गरिएकोले प्रकाशनमा आउन सकेनन् । सबै रचनाहरु पाण्डुलीपिमा सीमित हुन पुगे ।[७३]

---

७२. ऐजन
७३. शोधनायककी जेठी छोरीसँगको अन्तर्वार्तवाट प्राप्त जानकारी

दीवानको साहित्यिक जीवन भनेकै उनको जेल जिवन हो भन्दा फरक नपर्ला । दीवानले जति पनि साहित्यिक रचनाहरु गरे सबै बन्दी गृहमै रचना गरे ।

२.१६.३ वि.सं. २०२५ देखि वि.सं. २०२९ भाद्र २ सम्म

दीवान जेलबाट छुटेपछि भारतमा निर्वासित भए । जेलबाट छुटेपछि फेरि दीवान राजनीतिमै सक्रियभए । यस समयमा पनि दीवानका रचनाहरु खासै पाइन्न । यस समयमा पनि कविताहरु लेखिएको हुनसक्छ तर उपलब्ध छैनन् । पूजा, नेपाल र मुकुट भन्ने पत्रिकामा दीवानका कविताहरु प्रकाशित भएका थिए ।[७४]

दीवानले आफ्नो साहित्यिक जीवन जेलमा नै विताए । जेल परेपछि दीवानले साहित्य सिर्जनामा हात हाले । थुप्रै साहित्यिक कृतिहरु दीवानले नेपाली साहित्य भण्डारलाई दिए तर प्रकाशन हुन नसकेका कारण ती सबै ओझेल परेका छन् । दीवानको एक मात्र प्रकाशित कृति निर्दोष हत्याको पछि चर्चा हुनेछ । दीवानका रचना कृतिहरुलाई खोजेर प्रकाशनमा ल्याउनु आवश्यक छ । जसले गर्दा ढिलै भएपनि दीवानलाई नेपाली साहित्यिक आकाशमा चम्काउन सहयोग मिल्छ । दीवान जस्ता बहु-प्रतिभाशाली व्यक्ति ओझेलमा पर्नु हुदैन । सम्बन्धित संस्थाहरुले दीवानका कृति खोजेर प्रकाशनमा ल्याउनु पर्दछ ।

७४. ऐजन

तेस्रो परिच्छेद

दीवानसिंह राईको व्यक्तित्व

३.१ पृष्ठभूमि

मान्छेको व्यक्तित्व उनका जीवनमा आइपर्ने उतारचढाव तथा क्रियाकलापबाट निर्धारण भएको हुन्छ । व्यक्तित्व निर्माणमा व्यक्तिको परिवार, समाज, संस्कृति, आर्थिक तथा शैक्षिक पक्षको महत्वपूर्ण भूमिका रहेको हुन्छ । सहज र स्वभाविक गुणले व्यक्तिको व्यक्तित्व निर्माणमा टेवा पुग्छ भने सृजनशील र सामाजिक व्यक्तित्वले सार्वजनिक व्यक्तित्व निर्माण गरेको हुन्छ । यसका अतिरिक्त शिक्षा, रुचि, पेसा साथै साथी संगतिको संगतले र आफ्नो जीवन जगत् प्रतिको दृष्टिकोणले व्यक्तिको व्यक्तित्व निर्माणमा महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गरेको हुन्छ । व्यक्तिमा रहेको सृजनशील प्रतिभाले व्यक्तिलाई सृजनात्मक बनाउँछ भने नेतृत्व प्रतिभाले मानिसलाई राजनैतिक व्यक्तित्व विकासमा ठूलै प्रभाव पारेको हुन्छ । राईको व्यक्तित्व पनि साहित्यिक र राजनैतिक दुवै देखिन्छ । राईको व्यक्तित्व साहित्यिक भन्दा ज्यादा राजनैतिक रहेको छ । साथीभाइको भेटघाट र आफ्ना समकालिन व्यक्तित्व वि.पि. कोइराला, गणेशमान सिंह, कृष्णप्रसाद भट्टराईसँग सुन्दरीजलमा बस्दा उनको राजनैतिक व्यक्तित्व साहित्यिक व्यक्तित्व भन्दा प्रभावकारी रहेको छ । उनको व्यक्तित्वको विकास राजनीतिबाट नै भएको देखिन्छ । उनको व्यक्तित्वका पाटाहरुलाई साहित्यिक र गैर साहित्यिक व्यक्तित्वमा विभाजन गरेर अध्यायन गर्न सकिन्छ ।

३.२ व्यक्तित्वका विभिन्न पाटाहरु

आफ्नो जीवनमा खासै आर्थिक समस्याले गजडेको नभएपनि पछिल्लो समयमा उनको जीवनमा विभिन्न उतारचढाव र संघर्षले पूर्णरुपमा स्थान पाएको थियो । राईको लगनशीलताले उनको व्यक्तित्व विकास भएको छ । उनको व्यक्तित्व सैनिक, राजनैतिक र साहित्यिक क्रमस विकसित हुदै गएको देखिन्छ । उनको व्यक्तित्वका पाटालाई मुख्य रुपमा निम्न अनुसार छुट्याएर अध्ययन गरिन्छ ।

दीवानसिंह राईको व्यक्तित्वका विभिन्न पाटाहरु

(क) राजनैतिक र सामाजिक व्यक्तित्व

१. राजनैतिक व्यक्तित्व

२. फौजी व्यक्तित्व

३. धार्मिक व्यक्तित्व

४. शैक्षिक व्यक्तित्व

५. सामाजिक व्यक्तित्व

७. निडर र स्वाभिमानी व्यक्तित्व

८. यथार्थ व्यक्तित्व

९. मृदुभाषी व्यक्तित्व

(ख) साहित्यिक व्यक्तित्व

१. उपन्यासकार व्यक्तित्व

२. कवि व्यक्तित्व

३. निबन्धकार व्यक्तित्व

४. अनुवादक व्यक्तित्व

५. कथाकार व्यक्तित्व

३.३.राजनैतिक व्यक्तित्व

दीवानसिंह राईको जीवनको मुख्य पाटो भनेकै उनको राजनैतिक कार्यकाल हो । दीवन चर्चामा रहनु भनेकै उनको राजनैतिक छापले गर्दा हो । दीवानको व्यक्तित्व निर्माणमा उनको राजनैतिक कार्यकाल नै प्रमुख मानिन्छ । दीवानको राजनैतिक व्यक्तित्वलाई निम्नानुसार चर्चा गरिन्छ ।

दीवानको परिवार सरकारी कर्मचारी भएको परिवार हो । दीवानका बुबा तत्कालीन वडाहाकिम थिए । घरमा राणाशासनको बारेमा चर्चा हुन्थ्यो । त्यस समय दीवान बच्चै थिए । बाल मस्तिष्कमा राणाको अत्याचारको छाप वस्दै गएको थियो । दीवानले ग्रामीण भेगमा जन्म लिएका कारण वाल्यकालमा औपचारिक शिक्षा ग्रहण गर्नबाट वञ्चित भए । घरैमा शिक्षा ग्रहण गर्दै हुर्केका दीवनमा उमेर बढ्दै जाँदा राजनैतिक चेतना पनि बढ्दै गएको थियो । जब दीवान विदेशी सेनामा भर्ना भए तब देश विदेशको तत्कालीन अवस्थाको जानकार भए । विदेशी राजनैतिक अवस्था स्वदेशको राणाशासनले गर्दा दीवानमा प्रजातन्त्र प्रेम बढ्न थाल्यो । भारतमा पनि अंग्रेज विरोधी आवाज गुञ्जदै थियो । नेपालमा राणहरुको विरोधमा आवाज

गुञ्जियो । वि.सं. २००७ सालमा राणाहरुले घुडा टेके जनताको जीत भयो । नेपालमा राजा सहितको प्रजातन्त्र बहाली भयो । यस समयमा दीवान फौजमा नै कार्यरत थिए । देशमा प्रजातन्त्र बहाली भएको खबर सुनेपछि दीवान जागिर छाडेर स्वदेश फर्के ।

दीवानको राजनैतिक पृष्ठभूमि सैनिक जीवन विताउदै गर्दा वन्दैगएको पाइन्छ । फौजमा कार्यरत रहदा नै राजनीति बुझ्ने मौका दीवानले पाए । फौजमा रहदा औपचारिक शिक्षा ग्रहण गर्ने मौका पाए । दीवानले म्याट्रिक पास पनि गरे । यसै समयदेखि दीवानमा राजनैतिक विज विजारोपाण भएको हो ।[1]

कुशल राजनीतिज्ञ दीवानसिंह राईको औपचारिक रुपमा वि.सं २००८ सालदेखि राजनीति सुरु भयो । विदेशी सैनिक जीवनलाई त्यागेर दीवान स्वदेश फर्के र वि.सं २००८ सालमा नेपाली काङ्ग्रेसको सदस्यता लिएर दीवान सक्रियराजनीतिमा होमिए । देशमा प्रजातन्त्रको मुना पलाउन थालेको थियो । देशमा प्रजातन्त्र प्राप्त भएपछि यसलाई जोगाउनु चानचुने कुरा थिएन । प्रजातन्त्र विरोधी धमिराहरु प्रजातन्त्रको मुनालाई भाच्न चाहान्थे । १०४ वर्ष देखि मोजमस्ती गर्दै आएका राणाहरुलाई देशमा प्रजातन्त्र बहाली भएको कति पनि मन परेको थिएन । उनीहरु फेरि आफ्नो इसारामा देश चलाउन चाहान्थे । यस्तो अवस्थामा प्रजातन्त्र प्रेमीहरुलाई आफ्नो प्रजातन्त्र जोगाउन धेरै सोचविचार गरेर अघिबढ्नु थियो । राणाहरुलाई सत्ता च्युत गरेपछि जनताका तर्फबाट देशमा जनताको शासन स्थापना गर्न मातृकाप्रसाद कोइराला चुनावी प्रधानमन्त्री बनाइए । दीवान पनि नेपाली काङ्ग्रेसको सक्रियकार्यकर्ता हुदै पार्टीको काममा लागिपरे । विस्तारै विस्तारै दीवन पार्टी र जनता माझ लोकप्रिय हुदै गए ।

दीवान नेपाली काङ्ग्रेसमा प्रवेश गरे पछि उनका पिता ध्यानबहादुर राई लगायत थुप्रै प्रतिष्ठित व्यक्तिहरु पार्टीमा प्रवेश गरे । दीवान आरम्भ देखिनै पार्टीमा राम्रोसँग छाएका थिए । पार्टी र सिद्धान्त भनेपछि आफ्नो दिलोज्यान दिएर दीवान लागि परे । सुरुवात देखि नै पार्टी संगठनमा सक्रियभए । सम्पूर्ण देश वासीलाई एउटै संगठनमा आवद्ध गराउने महान् उद्देश्य साथमा लिएर दीवान अघिबढे ।

१. शोध नायकका एक भाइ संग्रामसिंह राई सँगको अन्तर्वार्ताबाट प्राप्त जानकारी

सोही अनुरुप सबै जातजाति, भाषाभाषी र विविध राजनैतिक विचारका मानिसहरुलाई आफ्नो पार्टीमा आकर्षण गर्दै गए ।[२] दीवानको उदयले त्यस क्षेत्रमा त्यस विषम परिस्थितिमा पनि पार्टी सुदृढीकरणको निकै ठूलो काम भयो ।

पार्टी भित्र दीवानको छुट्टै पहिचान बन्दै गयो । उनमा परिपक्कता बढ्दै गयो । सक्रियरुपमा सम्पूर्ण कुरा त्यागेर दीवान पार्टीमा होमिएकोले परिवारलाई खासै ध्यान दिन सकेनन् । सक्रियराजनीतिले दीवानको व्यक्तित्वमा निखारता आउन थालेको थियो । दीवान जनताका माझमा लोकप्रिय हुदै गए । वि.सं. २०१४ सालको भद्र अवज्ञा आन्दोलनमा दीवान आन्दोलन चर्काउने क्रममा जेल परे । जेलबाट छुटे पछि दीवान झन् सक्रियभए । दीवानको सक्रीयता पार्टीमा यति बढ्योकी वि.सं. २०१५ सालमा भएको आम चुनावमा भोजपुरको तीनबटै क्षेत्रबाट मात्र नभएर देशै भरी नेपाली काङ्ग्रेसको बहुमत आयो ।[३] देशमा आफ्नो पार्टीको बहुमत आएपछि दीवन निकै खुसी देखिन्थे । पार्टीभित्र दीवानको छुट्टै पहिचान थियो । दीवानको व्यक्तित्वमा कसैले पनि औला उठाउने प्रयास गर्दैन थिए । नेपाली काङ्ग्रेसको राजनीतिमा दीवानको व्यक्तित्वको प्रभाव निकै थियो ।

सच्चा राजनीतिबाट मात्र देश बनाउन सकिन्छ भन्ने सोच र धारणा भएका व्यक्तित्वका धनी दीवानसिंह राई साच्चै नै सङ्ला थिए । छलकपट विना देश र जनताको सच्चा पहरेदार दीवान एक कुशल नेता हुन् । वि.सं २०१५ साल सम्म आइपुग्दा दीवानको लोकप्रियताले शिखर चुमिसकेको थियो । जनताका माझमा दीवान श्रद्धेय व्यक्तित्व र कुशल नेताको रुपमा प्रतिष्ठित भैसकेका थिए । दीवानको प्रतिष्ठाको कारणले नै उनले वि.सं. २०१५ सालको आम चुनावमा पार्टीको तर्फबाट चुनाव लड्न टिकट पाए ।[४] आम चुनावमा भोजपुरबाट दीवान निर्वाचित भए । नेपाली काङ्ग्रेसको बहुमत आएपछि वि.पी.को नेतृत्वमा सरकार बन्यो र दीवान त्यस सरकारमा गृहसहायक मन्त्री भए । दीवान मन्त्री हुँदा धेरै प्रसाशनिक सुधारका नीति नियम बनाउने योजनामा थिए । दीवान आफ्ना कुरा स्पष्ट रुपमा सदन र जनतामाझ राख्न सक्ने क्षताका मन्त्री थिए ।

---

२. प्रधानमन्त्री सुशील कोइरालासँगको अन्तर्वार्ताबाट प्राप्त जानकारी
३. ऐजन
४. ऐजन

सरकारले कुनै काम नै गर्न नपाइ वि.सं २०१७ साल पौष १ गते सरकारमा प्रतिबन्ध लाग्यो । त्यसैले सरकारले आफ्नो योजना अनुसार कार्य गर्न सकेन र दीवानको मन्त्री व्यक्तित्व पनि खासै चर्चामा आएन । सरकारमा प्रतिबन्ध लगाएर राजाले पञ्चायत व्यवस्था लागु गरे । प्रजातन्त्रवादीहरुलाई पक्राउ गरेर जेल चलान गरियो । नेपाली काङ्ग्रेसका सम्पूर्ण शीर्ष नेता र कार्यकर्ता जेल परे । पञ्चायत सरकारले प्रतिबन्धित पार्टीका नेता कार्यकर्तालाई पञ्चायतमा प्रवेश गर्नेलाई धन र पद दुवै दियो । आफ्नो विचार, मान्यता र पार्टीको सिद्धान्तमा अडिग रहेने नेता कार्यकर्तालाई मार्ने सम्मको घृणित कार्य पञ्चायत सरकारले गऱ्यो ।[५]

दीवानलाई पनि पञ्चायत सरकारले प्रकाउ गरेर सुन्दरीजल जेलमा कैद गऱ्यो । जेलमा नेपाली काङ्ग्रेसका नेताहरु वि.पी, गणेशमान लगायत थुप्रै प्रतिष्ठित व्यक्तित्वहरु थिए । जेल जीवन विताउने क्रममा दीवानको व्यक्तित्व विकासले अझ फैलिने, उकासिने अवसर पायो । दीवानको व्यक्तित्वको अर्को पाटो साहित्यिक व्यक्तित्व निर्माण पनि जेल जीवन विताउने क्रममा नै भएको हो । वि.सं. २०२५ सालमा दीवान जेलबाट छुटे पछि भारत निर्वासित भए । भारत निर्वासनमा जाँदा सम्ममा दीवानको व्यक्तित्व पूर्ण रुपमा खारिएको सुन जस्तो भैसकेको थियो । कुनै पनि विषयमा तर्क गर्न सक्ने विलक्षण क्षमता र आफ्नो विचारलाई आकर्षक किसिमले सहजै प्रस्तुत गर्ने शैलीले दीवानको व्यक्तित्वमा निकै परिवर्तन आएको महसुस गर्न सकिन्थ्यो ।[६]

दीवान एक राजनैतिक व्यक्तित्व हुन् । राजनैतिक व्यक्तिमा नभैनहुने गुण भनेको कुशल संगठन गर्न सक्नु हो । यो गुण दीवानमा पनि थियो । दीवान सम्पूर्ण देशवासीलाई एउटै छाता भित्र समेट्न चाहान्थे । पार्टी प्रवेश गरे देखि नै पार्टी संगठनमा नै अग्रसर भएर दीवान लागि परे । दीवान सबै जात-जाति, भाषा-भाषीलाई नेपाली काङ्ग्रेसमा आबद्ध गराउन सफल थिए । दीवान पार्टी संगठनमा लागे देखि नै उनको लोकप्रियता पनि बढ्न थाल्यो । सबैलाई पार्टीमा आकर्षण गर्न सक्ने क्षमता दीवानमा थियो ।

५. ऐजन
६. ऐजन

दीवानको बोल्ने शैलीबाट सबै प्रभावित थिए । दीवानको आग्रहलाई कसैले नकार्न सक्दैन थिए । दीवान प्रजातान्त्रिक समाजवादमा दृढ आस्था राख्ने नेपाली काँग्रेसका एक सक्रियसंगठनकर्ता थिए । दीवानसिंह राई अत्यन्त लगनशील, सहनशील एवं एक परिपक्क राजनैतिक कार्यकर्ता थिए । देशभित्रै बसेर समाजवादी प्रजातन्त्रको वस्तुवादी अध्ययन र संगठन गर्ने उनको अटुट संकल्प थियो ।[७]

३.४ फौजी व्यक्तिŒव

दीवानसिंह राईले वेलायत सेनामा ११ वर्ष काम गरे । विवाह लगत्तै फौजमा भर्ना भएका दीवानमा फौजी अनुभव प्रसस्तै रहेको थियो । दीवान युद्धकालमा कुशल थिए । दीवान सेनामा कार्यरत रहँदा भारत, वर्मा, हङ्कङ् लगायत विभिन्न स्थाननमा खटिएका थिए । दीवानले फौजमा रहँदा धेरै युद्धपनि लडे ।[८] दीवानको व्यक्तित्व शैनिक कला कौशलले झनझन् खारिदै गयो । ११ वर्ष फौजमा कार्यरत रहदा दीवानले आफ्नो छुट्टै छाप छोड्न पल्टनमा सफल भएका थिए । दीवानमा एक कुशल सैनिकमा हुनुपर्ने जोस, जाँगर, राष्ट्रियता, देशभक्ति भाव, विरता, सुरता, कुशलता र क्षमता सबै थिए । दीवान वटालियन रक्षाका लागि र शत्रु परास्त गर्न प्रतिवद्ध थिए । दीवानमा शैनिक कला र कौशलले निखारता ल्याउँदै थियो । अनुसाशनको पूर्ण पाठ दीवानले फौजी जीवनमा सिकेका हुन् । दीवानको सैनिक व्यक्तित्वमा खोटलगाउने ठाउँ देखिन्न । दीवान प्रजातन्त्र र स्वतन्त्रता प्रेमी व्यक्ति भएकोले फौजमा रहदा सैनिक हीतका निम्ति आवाज उठाउन सक्ने व्यक्तित्व थिए । यसरी आवाज उठाउँदा दीवान सजायको भागिदार भएका व्यक्ति हुन् । दीवान सोझो सिधा र इमान्दार कर्तव्य निष्ट फौजी व्यक्ति थिए ।

३.५ धार्मिक व्यक्तित्व

दीवानसिंह राईको परिवार धार्मिक परिवार हो । उनीहरु सन्त हुन् । सन्त भन्नाले साधु हो । सन्तलाई नै उनीहरु धर्मका रुपमा मान्दै आएका छन् । यो परिवामा माछा, मासु नखाने, झुठ नबोल्ने, सहयोगी भावना, मिठो स्वरमा बोल्ने, झर्कोफर्को नगर्ने जस्ता कुराहरु पाइन्छ । जसमनि सन्त (रामसुर) को परिवार सन्त धर्म मान्छ ।[९]

७. सूर्यप्रसाद उपाध्यया, स्वर्गीय साथी दीवानलाई हादिक श्रद्धान्जली दीवानसिंह राई स्मृतिपुष्प, पृ. ३५
८. शोध नायकका एक भाइ संग्रामसिंह राईसँगको अन्तर्वार्ताबाट प्राप्त जानकारी
९. शोध नायकको जेठी छोरी लक्ष्मी राईसँगको अन्तर्वार्ताबाट प्राप्त जानकारी

सन्त सम्प्रदायमा जन्म लिएका दीवनसिंह राईमा पनि माथि उल्लेखित सन्त गुण पाइन्छ । यो हिन्दूधर्मकै एउटा पाटो हो ।

दीवानको धार्मिक व्यक्तित्वको कुरा गर्दा दीवान एक कर्तव्य निष्ठ व्यक्तित्व हुन् । कुनै पनि धर्मलाई दीवान सानो-ठूलो राम्रो नराम्रो भनेर हिड्दैन थिए । सबैलाई समान व्यवहार गर्दथे । जुन सुकै धार्मिक सम्प्रदायमा पनि दीवान उत्तिकै लोकप्रिय व्यक्ति थिए । जसको मुख्य कारण दीवानले मान्ने मानव धर्म हो । मानवता भन्दा माथि अरु कुनै धर्म हुदैन भन्ने कुरा उनले बुझेका थिए । धर्मका नाममा हुने पक्षपातको विपक्षमा दीवान उभिन्थे । सम्पूर्ण मानवको एउटै धर्म मानवीयता नै हो । त्यसैले मानव हितमा लाग्नु नै धर्म हो भन्ने कुरा दीवानले बुझेका थिए । यिनै कुराहरुलाई दीवानको धार्मिक व्यक्तित्वका रुपमा लिन सकिन्छ ।

३.६ शैक्षिक व्यक्तित्व

दीवानसिंह राई ग्रामीण भेगमा जन्मिएका हुन् । ग्रामीण भेगमा तत्कालीन समयमा विद्यालयको अभाव थियो । अनौपचारिक शिक्षा घरैमा ग्रहण गरेका दीवानले विदेशी सेनामा कार्यरत रहदा पढ्ने मौका पाए र त्यहीँबाट एस.एल.सी पास गरे । औपचारिक शिक्षा धेरै नभए पनि दीवानको स्व-अध्यायनले नै उनमा परिपक्कता ल्यायो । दीवान अंग्रेजी भाषामा अबल पोक्त थिए ।[१०] संसारका महान् व्यक्तित्वका पुस्तकहरु पढेर नै दीवान शिक्षित भए । कुनै पनि विषयमा राम्रैसँग बहस गर्न सक्ने र आफ्ना तर्कले अरुलाई प्रभावित पार्न सक्ने क्षमता दीवानमा थियो । दीवानको भोजपुरमा छापाखाना खोल्ने पत्रिका प्रकाशन गर्ने र सम्पूर्ण जनतालाई बेखबर हुनबाट रोक्ने उद्देश्य थियो । उनको यो उद्देश्य तत्कालीन पञ्चायत सरकारले तुहाइ दियो । दीवानको हत्यासँगै उनका उद्देश्यहरुको पनि हत्या भयो ।

एक शिक्षित व्यक्तिले सबैलाई शिक्षित देख्न चाहान्छ । दीवन पनि त्यस्तै एक व्यक्ति हुन् । दीवानसिंह राई शिक्षा क्षेत्रमा आफूले पाएको दुःख अरुले नपाउन भन्ने चहान्थे । शिक्षा ग्रहण गर्ने मौका सबैलाई मिल्नुपर्छ । एक शिक्षित व्यक्तिले समाजलाई शिक्षित बनाउन सक्छ भन्ने धारणा दीवानमा थियो । गाउँगाउँमा विद्यालय खोल्ने लक्षका साथ अगाडि बढेका दीवानका पाइला तत्कालीन सरकारले रोकिदियो । योजना र उद्देश्यहरु लागु गर्न नपाउदै उनको हत्या भयो ।

---

१०. ऐजन

३.७ सामाजिक व्यक्तित्व

दीवान एक सामाजिक व्यक्ति हुन् । एक स्वच्छ छविको नेता सामाजिक व्यक्ति हुन्छ । ऊ एउटा व्यक्तिगत जीवन भन्दा माथि सामाजिक व्यक्ति हुन्छ । समाजका हरेक क्षणमा ऊ सहभागी हुन्छ । समाजका हरेक घर धुरीमा पर्ने समस्याको समाधानमा ऊ सरिक हुन्छ । समाजलाई नेतृत्व गर्ने क्षमता आफूमा राख्छ र नेतृत्व गर्छ । यस्तै व्यक्तित्व मध्येका दीवान पनि एक हुन् । दीवान उनीहरुकै सेवामा दिनरात तल्लिन रहन्थे । कसैलाई परेको समस्यालाई आफ्नै समस्या सम्झेर समाधान गर्ने प्रयास दीवान गर्दथे । आफ्नो भन्दा दोस्रोको हीत चाहाने व्यक्ति नै सामाजिक व्यक्ति हो । दीवान समाज सुधारको कार्य गर्दा पुराना रुढीवादी पाखण्डी कुराहरुलई समाजबाट हटाउने अभियानमा अग्रसर थिए । समाजका राम्रा पक्षलाई अँगाल्दै नराम्रा पक्षलाई हटाउदै लैजानुपर्छ भन्ने दृढ धारणा उनमा पाइन्थ्यो । समाज बने देश बन्छ भन्ने उच्च सोच र धारणाका साथ दीवान समाज सेवा गर्दथे । दीवान सच्चा देशभक्त समाजसेवी व्यक्तित्व थिए ।[११] यथार्थको धरातलमा उभिएर यथार्थको पक्षमा वकालत गर्ने दीवानको शैलीले जो कोहीलाई प्रभाव पार्दथ्यो । समाजका घटना दुर्घटनालाई लिएर दीवान सधै चिन्तित बन्दथे । सामाजिक भेदभाव सानो ठूलो भन्ने विभेदी कुराहरुलाई जस्ताको त्यस्तै आफ्ना कृतिमा दीवान उतार्न सफल छन् । दीवानले आफ्ना कृतिमा समाजमा दविएर रहेका निर्दा निमुखालाई स्थान दिएका छन् । समाजमा दैनिक हुने काम कार्वाही, घटना दुर्घटनालाई बढाइचढाइ नगरी उनले आफ्ना कृतिमा दुरुस्तै उतारेका छन् । जस्तो ग्रामीण भेगका युवाहरु पढाइ लेखाइ छाडेर बराल्लिने, घरको काममा वास्ता नगर्ने, एउटाको लहैलहैमा कुरै नबुझि पछि लाग्ने, राम्रो काम गर्नेलाई भगवान् मान्ने आदि कुराहरु दीवानका कृतिमा पाइन्छ । दीवान मनगडन्ते, हुन नसक्ने, आफूले गर्न नसक्ने कुरालाई परै छाडेर सामाजिक यथार्थता बुझेर त्यसलाई समाधान गर्न सक्ने कुरा मात्र गर्दथे ।[१२]

समुहमा रहन चाहाने दीवान कुनै पनि कार्य गर्दा सामुहिकतामा जोड दिन्थे । सामाजिक कार्य समुहमानै गर्नु पर्छ एक्लै सम्भव नहुने धारणा दीवानमा पाइन्थ्यो । दीवान एक्लै वस्न रुचाउँदैनथे । एक्लै भयो भने साथीहरु भएतिर जानु उनको स्वभाव हो ।

---

११. प्रधानमन्त्री सुशील कोइरालासँगको अन्तर्वार्ताबाट प्राप्त जानकारी
१२. शोध नायककी जेठी छोरी लक्ष्मी राईसँगको अन्तर्वार्ताबाट प्राप्त जानकारी

समुहमा रहेर एकताको पक्ष पोषण गर्ने दीवान सामुहिक कार्यबाटै जस्तो सुकै कठीन परिस्थितिबाट पार पाउन सकिन्छ भन्ने कुरामा विश्वस्थ रहन्थे । सामुहिक कार्यमा चाँडै घुलमिल हुने प्रवृत्ति दीवानमा थियो । दीवान साथीभाइसँग रमाउन चाहाने व्यक्तित्व हुन् । जीवनका आरोह अवरोहहरुमा दीवान मित्रबाट टाढा कहिल्यै रहेनन् । देश विकासमा एकताको खाँचो पर्छ जुन दीवान जस्ता कुशल नेताले मात्र खाँचो टार्न सक्छन् । समुहमा रहने देश विदेशको चर्चा गर्ने, कुराकानीको विषय प्रस्तुत गर्दै त्यसमा बहस र वादविवाद गर्ने, निचोडमा पुग्ने, मित्रहरुलाई आधुनिकता तर्फ ढल्काउने कार्य दीवानबाट हुन्थ्यो । एक व्यक्तिले राम्रो बाटो समात्दा उसको परिवार गाउँ समाज नै त्यही बाटोमा हिड्ने विश्वासका साथ दीवान सामुहिक प्रवचन दिन्थे । दीवान एकान्तमा भन्दा समुहमा बस्न रुचाउने व्यक्तित्व हुन् ।[१३]

३.८ बहुभाषी व्यक्तित्व

दीवानको जिन्दगीको मोडहरुले दीवानलाई बहुभाषी बनाइ दियो । दीवान बहुभाषाका ज्ञाता थिए । उनी आफ्नो मातृ भाषा राई वान्तवा भाषा, राष्ट्रिय भाषा नेपाली, हिन्दूस्तानको भाषा हिन्दी ब्रिटिसको भाषा अंग्रेजी, मलायाको मलायन भाषा आदि दीवान बोल्न र लेख्न सक्दथे ।[१४] दीवानलाई तेस्रो भाषाका रुपमा अंग्रेजी भाषा असाध्यै मनपर्थ्यो । प्रायः बोल्दा अंग्रेजी मिसाएर नै बोल्ने गर्थे । बहुभाषाको ज्ञानले गर्दा पनि दीवानको व्यक्तित्व उच्च रहेको छ ।

३.९ मृदुभाषी व्यक्तित्व

दीवानको बोल्ने शैलीबाट जोकोही पनि प्रभावित हुन्थे । उनी अत्यन्तै नम्र मिठो भाषाशैली प्रयोग गरेर बोल्दथे । ग्रामीण भेगदेखि देशको केन्द्रीय स्तरसम्म आफ्नो छाप छाड्न सफल दीवानको व्यक्तित्व निर्माणको एक पक्ष उनको बोल्ने शैली नै हो । होच्याएर र हेपेर कहिल्यै कसैसँग दीवानले कुरा गरेन्न । अर्काको कुरा काट्ने कार्य पनि उनले कहिलै गरेनन् । सत्यलाई सत्य र झुठलाई झुठभन्ने उनको दृढ विचार थियो ।[१५] उनको मुस्कान सहितको बोल्ने शैलीले दीवानलाई सँधै आकर्षक व्यक्तित्व नै बनायो ।

---

१३. ऐजन
१४. ऐजन
१५. ऐजन

३.१० साहित्यिक व्यक्तित्व

दीवानसिंह राई नेपाली साहित्यका विभिन्न विधामा कलम चलाउने साहित्यकार हुन् । उनले कविता, उपन्यास, कथा, निबन्ध, अनुवाद जस्ता विधामा कलम चलाएका छन् । उनी उपन्यास र कविता विधामा सक्रिय देखिन्छन् । उनको रुचिको विधा भनेको उपन्यास र कविता नै हो । उनको उपन्यास मृत्यु पर्यान्त वि.सं २०३० सालमा जगदम्ब प्रकाशनले प्रकाशनमा ल्याएको थियो । उनले आफ्नो सम्पूर्ण समय जेलमै व्यतित गरेको हुनाले पनि उनले आफ्ना रचनालाई प्रकाशनमा ल्याउन नसकेको पाइन्छ । दीवानको साहित्यिक व्यक्तित्वलाई निम्न अनुसार अध्यन गर्न सकिन्छ ।

३.१०.१ उपन्यासकार

दीवानसिंह राईको व्यक्तित्व फरक-फरक विधामा भए पनि प्रकाशनका दृष्टिले उपन्यासकार व्यक्तित्व प्रवल देखिन्छ । उनको साहित्यिक यात्रा कविताबाट सुरु भएपनि उनले उपन्यास लेखनलाई नयाँरुपले प्रस्तुत गरेका छन् । त्यसैले उपन्यासमा उनको छुट्टै सफलता छ । राईले आफ्ना उपन्यासका पात्र र कथावस्तुलाई जीवन जगत्सँग तुलना गरेर उतारेका छन् । उनको उपन्यासमा अन्धविश्वास, रुढीवादी संस्कार, शोषण प्रतिको घृणा, निर्दोष पनको पिडा जस्ता विषयलाई आफ्नो मुख्य कथाबस्तु बनाएका छन् र उनको उपन्यास जीवनका सबै राजनैतिक संघर्षलाई उतार्न खोजिएको एउटा क्यानभास नै हो । राईको **निर्दोष हत्या** उपन्यास कृष्णप्रसाद भट्टराई, विश्वेश्वरप्रसाद कोइराला, गणेशमान सिंह लगायतका काङ्ग्रेसका प्रखर राजनैतिक नेताहरुसँग सुन्दरीजल जेलमा रहँदा लेखिएको उपन्यास हो ।[१६] दीवानले सो उपन्यासमा राजनैतिक दुर्दशा व्यक्त गरेका छन् ।

यस उपन्यासलाई अध्ययन गर्दा राईको वास्तविक जीवनको राजनीति जस्तो लाग्छ । उनले यस उपन्यास मार्फत अत्यधिक रेला ठट्टाले मानिसलाई कसरी नराम्रो परिणाम दिन्छ भन्नेकुरालाई अत्यन्तै सान्दर्भिक तवरले प्रस्तुत गरेका छन् । यस उपन्यासमा मानिस कसरी निर्दोष हुदाहुदै पनि सजायको भागिदार बन्छ भन्ने कुर व्यक्त गरेका छन् । दीवानले आफ्नो उपन्यासमा चौपट्ट छरिएर रहेका भावनाहरु बटुल्न सफल भएका छन् ।

१६. ऐजन

यो उनको सामाजिक उपन्यास हो । यो सामाजिक उपन्यासले लेखकको भावना र विचारको तादम्य गर्न खोजेको छ । यस उपन्यासको कथावस्तु वास्तविक तथा यथार्थ भएपनि यस भित्रका पात्रहरुलाई काल्पनिकता प्रदान गरिएको छ । यस उपन्यासमा मानवकल्याण र राजनैतिक वहसको लागि गरिएका विभिन्न क्रियाकलापलाई जादुमय तवरले औपचारिक विषय वस्तुमा प्रवेश गराइएको छ । उनको उपन्यास एउटामात्र प्रकाशन भएको तथ्य रहेको छ ।[१७]

दीवानको उपन्यासकार व्यक्तित्व भनेको सामाजिक विकृति विसङ्गतिको चिरफार गर्नु र उपन्यास मार्फत नै राजनैतिक रुचिलाई तिब्र पार्नु हो । उनको यस उपन्यासका पात्रले प्रयोग गरेको भाषा तथा उपन्यासको कथावस्तुको मुख्य भाव राजनैतिक परिवर्तन गरी प्रजातान्त्रिक अभ्यासलाई मूर्त रुप दिनु हो । यसरी हेर्दा राईलाई सामाजिक यथार्थवादी उपन्यासकार भन्न सकिन्छ ।

समाजमा अवस्थित वर्ग व्यवहार आदि विभिन्न अवस्थालाई विषयवस्तु बनाएर दीवानले उपन्यास रचेका छन् । दीवानको उपन्यासमा कुनै समयको समाजको आर्थिक स्थिति र सामाजिक अवस्थाको वर्णन पाइन्छ । समाजमा पर्याप्त व्यक्तिगत तथा वर्गसंघर्ष, सुख दुःख, रिसराग अन्याय एवं अत्याचार, प्रेम, विछोड जस्ता पक्षहरुलाई आधार बनाएर उपन्यास रचना गर्ने दीवान सामाजिक यथार्थवादी व्यक्तित्व हुन् । सामाजिक यथार्थवादमा यथार्थ प्रस्तुतीकरण, सामाजशास्त्रीय दृष्टिकोण, मौलिक सत्य, वर्णनमा सत्यता, साहित्यिक शब्दावलीको त्याग आदि कुरालाई विशेष महत्व दिएको पाइन्छ ।[१८]

दीवानको उपन्यासमा पनि यिनै कुरा पाइने हुनाले निर्दोषहत्या उपन्यास सामाजिक यथार्थवादी उपन्यास हो । दीवान सामाजिक यथार्थवादी व्यक्तित्व हुन् । यो उपन्यास अञ्चलिक परिवेशको कथा गुम्फन भएपनि पात्रगत चरित्रता, नैतिकता र आत्मीय उत्सर्गको भावनाले भरिएको हुँदा उपन्यास विधामा यसले आफ्नो छुट्टै किसिमको मौलिकतालाई व्यक्त गर्छ । तसर्थ यस किसिमको विधामा यो उच्च उपन्यास हो । उपन्यास क्षेत्रमा दीवानको व्यक्तित्व छुट्टै र उच्च रहेको छ । दीवानको परिचय शीर्षकको एउटा लघु उपन्यास पनि स्मृतिपुष्पमा प्रकाशित छ ।

---

१७. ऐजन

१८. कृष्णहरि बराल, नेत्र एटम,सामाजिक यथार्थवादी धारा, उपन्यास सिद्धान्तर नेपाली उपन्यास, दोस्रो संस्करण, २०५८, पृ. १०५

३.१०.२ कवि

दीवानसिंह राई साहित्यका विभिन्न विधामा कलम चलाउने क्रममा कविता विधामा धेरै कलम चलाउने व्यक्तित्व हुन् । दीवानका कविताहरु प्रकाशनका दृष्टिले पछि परेका छन् । कुनै कुनै कविताहरु त्यस समयमा पत्रिकमा प्रकाशित भए । सङ्ग्रहका रुपमा दीवानका कुनैपनि कविता प्रकाशनमा आउन सकेका छैनन् । दीवान कवि व्यक्तित्वका रुपमा ओभ्रेलमा परेका छन् । साहित्यमा सबैभन्दा धेरै कविता लेखेका दीवान सोही विधामा ओभ्रेलमा परेका छन् । दीवानले जेल जीवन विताउने क्रममा आफ्नो कवि व्यक्तित्व निर्माण गरेका थिए । विभिन्न विद्वानहरुको संगतले गर्दा दीवान कवि बने । दीवानका कविताका ठेलीहरु धेरै तर गुमनाम छन् । साहित्यकार भएर पनि साहित्यिक आकाशमा चम्कन नसकेका व्यक्तित्व दीवान हुन् । दीवानका कविताका केही पाण्डुलिपि उनकी छोरीसंग रहेका छन् । केही हराएका छन् ।[१९] उनका कविताहरुमा निर्दलीय पञ्चायति निरङ्कुश शासकद्वारा सञ्चालित अमानवीय विसङ्गत व्यवहार नै प्रतीकात्मक ढंगले देखा परेका छन् । दीवानले आफ्ना कवितामा पनि विद्रोहको आवाज गुञ्जाएका छन् । दीवानले आफ्ना कवितामा राष्ट्रप्रेम झल्काएका छन् । दीवान आफू जनता प्रेमी भएकाले सम्पूर्ण देश बासीको नेतृत्व आफ्ना कविता मार्फत गरेका छन् । दीवानले प्रकृतिको चित्रण, राष्ट्रप्रेम समाजसुधार र एकताको पक्षमा वकालत गर्दै आफ्नो कवि व्यक्तित्व प्रखर रहेको प्रमाणित गरेका छन् ।

दीवानका कविताहरु यति नै छन् भन्ने यकिन हुन नसके पनि दुईवटा प्राप्त पाण्डुलिपिद्वारा राईका कविताहरु ८२ बटा छन् भन्न सकिन्छ । उनका कविताहरु कतिपय शीर्षक विहीन छन् भने कतिपय शीर्षकसहित रहेका छन् । यी मध्ये कुनै कुनै कवितामा (X) चिन्ह लगाएर राखेका छन् । यसले आफूलाई मन नपरेका प्रकाशन पनि नगर्ने जस्तो मनसाय बुझिन्छ ।[२०] दीवनले नेपाली साहित्यमा थुप्रै कविताहरु लेखेपनि उनलाई पाठकहरुले चिन्ने मौका पाउन सकेका छैनन् । दीवानका कविता प्रकाशन नहुनु यसको मुख्य कारण हो । उनका कविताको मूल विषयवस्तु मानवीय विकृति, विसंगति, दुष्टपन, स्वार्थपन, आडम्बरीपन, गरीबी, रोगपीडा, अन्धविश्वास, परम्परा, माया, प्रेम, चिन्ता जस्ता विषय वस्तुलाई समेटेर राजनैतिक परिवर्तन र प्रजातन्त्र प्राप्तिका विषयलाई पनि लिइएको छ ।

---

१९. शोधनायकको जेठी छोरी लक्ष्मी राईसँगको अन्तर्वार्ताबाट प्राप्त जानकारी

२०. हरि मन्जुश्री, कवि दीवनसिंह राईका अप्रकाशित कविताहरु, शहीद दीवनसिंह राई स्मृतिपुष्प, २०५२ पृ. १०-११

कवितामा प्रयुक्त विम्ब, प्रतीक, अनुप्रासको बाहुल्यतासँगै यर्थाथको चित्रण गरिएको छ । दीवानलाई कवितामा यथार्थवादी, विद्रोही र राष्ट्रप्रेमी व्यक्तित्वका रुपमा लिन सकिन्छ । विद्रोही भन्नाले पञ्चायतको विरोधी भन्ने बुझिन्छ । साहित्यिक कृति मार्फत आन्दोलन गर्ने व्यक्तित्व दीवान हुन् ।

३.१०.३ निबन्धकार

दीवानसिंह राई आफ्नो साहित्यिक लेखनका क्रममा निबन्ध पनि लेख्न पुगेका छन् । आफूलाई निबन्धकारका रुपमा चिनाएका छन् । दीवानको व्यक्तित्व निर्माणमा निबन्ध लेखनको पनि भूमिका रहेको छ । दीवानका निबन्ध पनि अप्रकाशित नै रहेका छन् । उनको एउटा प्राप्त निबन्ध 'कामज्वरो' जीवनचन्द्र कोइरालाद्वारा सम्पादित 'शहीद दीवानसिंह राई स्मृतिपुष्प' २०५२ मा प्रकाशित छ । यो निबन्ध झट्टहेर्दा रोग जस्तो लागेपनि वास्तवमा यो मानवमा लाग्ने रोग नभएर तत्कालीन निरङ्कुश साशनमा लाग्ने रोग भनेर कामज्वरोलाई प्रतिकात्मक रुपमा लिएका छन् । यो निबन्ध मधुपर्कमा पनि 'कामज्वरो' शीर्षकमा प्रकाशित थियो ।[२१] साहित्यिक कार्यक्रममा भागालिदा विचार र अनुभूतिलाई प्राथमिकता दिने वा साजसज्जालाई भन्ने कुरा अगाडि सारिएको छ ।[२२] यसबाट दीवानको निबन्धकार व्यक्तित्व झल्कन्छ । दीवान विचार अनुभूतिका पक्षपाति व्यक्तित्व देखिन्छन् । दीवानको निबन्ध आत्मपक शैलीमा लेखिएको छ । दीवान आत्मपरक निबन्धकार हुन् ।

३.१०.४ अनुवादक

दीवानसिंह राई ओझेलमा परेका तर बहुमुखी प्रतिभा भएका व्यक्तित्व हुन् । उनी फौजी लाइनमा लागेका देश परदेश घुमेका बहुभाषाको ज्ञान भएका व्यक्ति हुन् । उनको साहित्यिक पृष्ठभूमि कारागारमा विविध व्यक्तित्वहरुको वसाइसँगको अनुभावमा बनेको छ । उनले विभिन्न भाषाका व्यक्तित्व र कृतित्वको अध्ययन गर्ने प्रसस्त अवसर पाएका थिए । सोही अवसरलाई प्रयोग गरी विदेशी भाषाका घटना परिवर्तनलाई पनि मनन् गर्ने मौका चुकाएनन् ।

२१.कलानिधि दहाल, साहित्कार दीवानसिंह राई : केही रचना भित्र, दीवानसिंह राई स्मृतिपुष्प , २०५२ पृ. ४६
२२. ऐजन पृ. ४६

उनले पढेका विविध पुस्तकहरु मध्ये जवहरुलाई नेहरुको ग्लिष्म हिस्ट्री र महात्मा गान्धीको आत्म कथालाई नेपाली भाषामा अनुवाद गरेका छन् ।[२३] तर यी उनका अनुवाद पनि गर्भ अवस्था मै अप्रकाशित रुपमा रहेका छन् । दीवान बहुभाषी व्यक्ति थिए । दीवानले साहित्यिक क्षेत्रमा विविध विधामा कलम चलाउने क्रममा अनुवादमा पनि कलम चलाएका छन् । दीवानमा अनुवादक व्यक्तित्व प्रखर थियो । कृति प्रकाशनमा नआउनाले दीवान साहित्यिक आकाशमा कमैले मात्र चिन्ने साहित्यिक व्यक्तित्व भए । उत्तिकैमा विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाका हरेक कृति प्रकाशनमा आए उनी चर्चित बने ।

३.१०.५ कथाकार

दीवानसिंह राईमा कथाकार व्यक्तित्व पनि छ । उनले सम्पूर्ण साहित्यिक लेखनको प्रारम्भ साहित्यकारहरुको प्रेरणा, प्रभाव र हौसलामा बनाएका हुन् । उनले जेल जीवनका क्रममा लेखेका साहित्यिक विधाहरु मध्ये कथा विधामा पनि थुप्रै कथा लेखेका छन् । तर उनको जीवनकालमा कुनै पनि रचना प्रकाशित नभएकोले उनलाई पाठकहरुले कथा सर्जकका रुपमा चिन्ने मौका पाउन सकेका छैनन् । उनको मृत्युपश्चात् प्रकाशित 'शहीद दीवानसिंह राई स्मृतिपुष्प' २०५२ मा एउटा कथा 'मेरो के दोष ?' शीर्षकमा प्रकासित रहेको छ । मनोव्यथा लगायतका केही कथाहरु पहिला मधुपर्कमा छापिएको कुरा उल्लेख छ ।[२४]

दीवानका कथाहरुमा सशक्त सामाजिक रन्काहरु देखा पर्छन् । सामाजिक कार्यमा संलग्न गराउँदै घरेलु उद्योगतिर नारी जागरणको स्वर उनले आफ्ना कथाको माध्यमद्वारा प्रकट गराउन खोजेको पाइन्छ । दीवान कथा लेखनमा पनि सामाजिकतालाई प्राथमिकता दिने व्यक्तित्व हुन् ।

२३. हरि मञ्जुश्री, कवि दीवनसिंह राईका अप्रकाशित कविताहरु, शहीद दीवानसिंह राई स्मृतिपुष्प, २०५२ पृ. १३

२४.कलानिधि दाहाल, साहित्यिकार दीवानसिंह राई : केही रचनाभित्र दीवानसिंह राई स्मृतिपुष्प २०५२ पृ.४६

३.११ निष्कर्ष

दीवानसिंह राईका व्यक्तित्वका पाटाहरुलाई अध्ययन गर्दा उनको व्यक्तित्वलाई दुइभागमा विभाजन गरेर अध्ययन गरियो । दीवानमा साहित्यिक र गैरसाहित्यिक गरेर दुई प्रकारको व्यक्तित्व रहेको छ । साहित्यिक व्यक्तित्वमा कथाकार, कवि, निबन्धकार, उपन्यासकार, अनुवादक आदि व्यक्तित्व पाइन्छ । गैरसाहित्यिक व्यक्तित्वमा राजनैतिक व्यक्तित्व, फौजिव्यक्तित्व, धार्मिक व्यक्तित्व, शैक्षिक व्यक्तित्व, सामाजिक व्यक्तित्व, संभ्मौताहीन व्यक्तित्व निडर र स्वाभिमानी व्यक्तित्व, राष्ट्रप्रेमी व्यक्तित्व, विकास प्रेमी व्यक्तित्व, सामुहिक व्यक्तित्व, यथार्थ व्यक्तित्व, बहुभाषी व्यक्तित्व, मृदुभाषी व्यक्तित्व आदि व्यक्तित्व पाइन्छ ।

चौथो परिच्छेद

दीवानसिंह राईको साहित्यिक यात्रा र चरण विभाजन

४.१ साहित्यिक यात्रा

दीवानसिंह राई एक कुशल राजनीतिज्ञ मात्र नभएर साहित्यकार पनि हुन् । दीवानको साहित्यिक यात्रा ठ्याक्कै यसै समयदेखि सुरुभयो भन्न निकै गारो छ । दीवान ब्रिटिस आर्मिमा भर्ती भएपछि उनको मन साहित्यक हुन थालेको पाइन्छ । विवाह गरेको केही समयमै श्रीमतीसँग टाढा भएर वस्नुको पीडाले दीवानको अन्तरमनमा साहित्यको विजारोपण भएको पाइन्छ । दीवानको मनमा पिरतीको भाव पलाउन थालेको समयमै लाहुर जाँदा लाहुरे जीवनमा उनको प्रेम प्रतिको भाव झन बढ्दै गएको थियो । यही भोकले दीवानमा साहित्य सिर्जनाको मुहान फुटेको आभास हुन्छ । उनको साहित्यिक यात्राको सुरुवात जेल जीवनबाटै सुरु भएको हो ।

दीवानले साहित्यका धेरै क्षेत्रमा कलम चलाएका छन् । कथा, कविता, निबन्ध अनुवाद, उपन्यास आदि विधामा उनको कलम चलेको देखिन्छ । दीवानका कृतिहरु सबै प्रकाशनमा आएका छैनन् । उनको एक मात्र प्रकाशित कृति **निर्दोष हत्या** उपन्यास हो । उनका अरु केही कृति जीवन कोइरालाले कुलचन्द्र कोइराला स्मृति प्रतिष्ठान भीमसेनगोला बानेश्वरबाट प्रकाशन गरेको 'शहीद दीवानसिंह राई स्मृतिपुष्प' मा प्रकाशित छन् ।

दीवानको साहित्यिक प्रेरणाको स्रोत जेल जीवन नै हो । जेलमा दीवानको भेट विश्वेश्वरप्रसाद कोइराला, श्रीभद्र शर्मा, योगेन्द्रमान शेरचन, तारिणीप्रसाद कोइराला र अन्य धेरै विद्वानहरुसँग भयो । यिनै विद्वानहरुको सामिप्यमा रहँदारहँदै दीवान पनि एक कुशल साहित्यकार बने ।

धेरै राजनैतिक व्यक्तिहरुको राजनैतिक व्यस्तताले साहित्यिक व्यक्तित्व थिचेर राखेको पाइन्छ । त्यस्ता व्यक्तिहरुको पङ्तिमा दीवान पर्छन् । दीवान राजनैतिक दुर्घटनाका कारण सुन्दरी जल जेलमा ७ वर्ष विताउन बाध्य भए । यस समयमा अध्ययन चिन्तन र लेखन बाहेक दीवानको अर्को दिनचर्या रहेन । यस पछि मात्र नेपाली साहित्य जगतले साहित्यकार

दीवानसिंह राईलाई भित्रयाउने अवसर पायो । साहित्यकारका रुपमा दीवानलाई अध्ययन गर्न पाइयो ।

जेलमा दीवानले देशका राजनीतिज्ञहरुसंग निकटतम् रुपमा रहन पाउनु र साहित्यका वारेमा विचार विमर्श गर्न पाउनु पनि उनका निम्ति संयोगको समय बन्यो । यस्तो संयोगको कारण पनि दीवान साहित्यिक क्षेत्रमा देखापरेका छन् ।

दीवानको साहित्यिक यात्रालाई विभाजन गर्दा दुई चरणमा विभाजन गर्न उपयुक्त हुन्छ । यसरी विभाजन शुन्य लेखनको समय र लेखनको प्रारम्भको समयलाई आधार मानेर गरिन्छ । शुन्य लेखनको समय शुरु देखि वि.सं. २०२० सम्मको समयलाई लिइन्छ । लेखनको प्रारम्भ वि.सं. २०२१ साल देखि भएको मानिन्छ । यिनै आधारमा दीवानको साहित्यिक यात्रालाई दुई चरणमा विभाजन गरिन्छ क. पूर्वार्द्ध चरण (प्रारम्भदेखि वि.स. २०२० सम्म), ख. उत्तरार्ध चरण (२०२१ देखि २०२९ सम्म) ।

४.२.चरण विभाजन

४.२.१ पूर्वार्द्ध चरण (प्रारम्भदेखि वि.स. २०२० सम्म)

सुरुदेखि वि.सं. २०२० साल दीवानको साहित्यिक यात्राको पुर्वार्द्ध चरण हो । यो पूर्वार्द्ध चरणमा उनका कुनै पनि लेख रचना पाइँदैनन् । यस समयमा दीवानको रुची साहित्यमा थियो तर उनले कलम चलाउने मौका पाएका थिएनन् । विवाह पश्चात लाहुर गएका दीवान आफ्नी प्राणप्यारीसँग टाढा थिए । यसैले फौजमा साथीभाइसँग उनी विरहका कुरा गर्दै कहीलेकाहीँ वियोगजन्य कविता सुनाउने काम गर्दथे । तर देशमा क्रान्ति सफल भएको खबरसँगै स्वदेश आएका दीवान राजनीतिमा होमिए । राजनीतिमा संलग्न हुनाका कारण दीवानको साहित्यक व्यक्तित्वमा अङ्कुश लाग्यो । दीवानमा लागेको साहित्यिक अंकुश वि.सं. २०१७ सालको राजनैतिक दुर्घटनाले फुकाई दियो । राजा महेन्द्रको कू पश्चात् सम्पूर्ण दलका नेताहरु पक्राउ परे । यसरी पक्राउ पर्नेमा दीवान पनि थिए । जेलमा भएका साहित्यिक व्यक्तित्वहरुसँगको जमघटले गर्दा दीवान पनि साहित्य रचनामा लागे ।

सुरु सुरुमा दीवान अरुका कविता सुन्ने गर्दथे । यसरी कविता सुन्ने क्रममा दीवानलाई आफै कविता लेखेर सुनाउन रहर जाग्यो । सो रहरका कारण दीवान कविता

रचना गर्न थाले । उनी आफूले रचना गरेका कविता साथीहरुको माफमा सुनाउने पनि गर्थे । साथीभाइबाट कविता सुनिसके पछि आउने मिश्रित प्रतिक्रिया सुन्दै त्यसलाई सुधार्थे । दीवानले साथीभाइको सल्लाह अनुसार कविता रचना गर्न अघि बढ्न गरेको पाइन्छ । यसरी कविता लेख्ने क्रममा दीवानले कविता लेखनको कार्य तीव्र रुपमा अगि बढाए । हालसम्म दीवानका दुईवटा मोटा मोटा कापी मात्र प्राप्त छन् । दुवै कापीको अग्रभागमा दुवै कापीमा "मेरा कविता" भनि उल्लेख गरेको देखिन्छ । यसले दीवानले आफ्ना कविताको शीर्षक "मेरा कविता" राख्न खोजेको जस्तो आभास हुन्छ । क्रम संख्या २ र ३ मात्र भेटिएकोले क्रम संख्या १ र ४, ५, ६ पनि भएको तर उपलब्ध नभएको र ती कापी अन्यत्रै रहेको देखिन्छ ।[1] प्राप्त दुई कापीमा कविका कविताहरु जम्मा ८२ बटा छन् । पहिलो दुवै कापीमा ४१-४१ वटा कविता छन् । यी मध्ये पनि केही कविता छाडेर अधिकांस कविताहरु अप्रकाशित तथा वि.सं. २०२१ देखि वि.सं. २०२३ सम्म सुन्दरीजल कारागरमा रहँदा लेखिएका देखिन्छन । यसरी दीवानका कविताको दोस्रो कापीमा वि.सं. २०२१ सालका कविता मात्र छन् । दीवानको वि.सं. २०१७ देखि वि.सं. २०२० को समयलाई साहित्यिक लेखनको अभ्यास काल मान्न सकिन्छ । तर यस समय भित्र लेखिएका दीवानका कुनै पनि लेख रचना उपलब्ध छैनन् । लेख रचना उपलब्ध नभएपनि यस समयमा दीवानले साहित्य लेखनको अभ्यास गरेको पाइन्छ ।

४.२.२ उत्तरार्ध चरण (२०२१ देखि २०२९ सम्म)

वि.सं. २०२१ साल सम्म आइपुग्दा दीवानको साहित्यिक व्यक्तित्व निखारिदै गएको पाइन्छ । सुरु सुरुमा दीवानको साहित्यिक यात्रा कविता लेखन बाट अगाडि बढ्यो । जेलमा बस्दा कथाकार, कवि, निबन्धकार, उपन्यासकार जस्ता साहित्यका विविध विधामा कलम चलाउने व्यक्तित्वको संगतमा परेका दीवानको साहित्यिक यात्रा कवितामा मात्रै टुङ्गिएको छैन् । दीवानले जेल जीवनमा कविता बाहेकका अन्य थुप्रै विधामा कलम चलाएको पाइन्छ ।

दीवान एक बहुमुखी प्रतिभा भएका व्यक्ति हुन् । उनले साहित्यको धेरै विधामा कलम चलाएको पाइन्छ । दीवानका लेख रचनामा राष्ट्रभक्तिका स्वरहरु गुञ्जयामान भएको पाइन्छ । दीवानले तत्कालीन आफ्ना कृतिमार्फत सामाजिक विकृति विसंगतिलाई प्रष्टयाएका छन् ।

---

१. हरि मञ्जुश्री, कवि दीवानसिंह राईका अप्रकासित कविताहरु, शहीद दीवानसिह राई स्मृति पुष्प २०५२, पृ.१०

उनका कृतिले पाठकलाई राष्ट्र निर्माणमा संलग्न हुन जागृत गर्छन् । उनका कृतिले समाजमा पिछडिएर रहेका समुदायलाई आफ्नो हक अधिकारका लागि अग्रसर बनाउँछन् । दीवानका कृतिहरु प्रकाशनमा आउन सकेका छैनन् । कुनै प्रकाशनमा आएतापनि औपचारिक रुपमा एकमात्र कृति **निर्दोष हत्या** उपन्यास रत्न पुस्तक भण्डार भोटाहिटी, काठमाडौंले प्रथम संस्करण वि.सं. २०३० र दोस्रो संस्करण वि.सं. २०५१ सालमा प्रकाशन गऱ्यो । यो उपन्यास दुई संस्करणमा जम्मा ११०० प्रति छापिएको पाइन्छ ।

ब्रिटिस आर्मीमा भर्ना भएर फौजी जीवन विताउने क्रमदेखि नै कविता तथा मुक्तक लेखन प्रारम्भ गरेका राईले आफ्नो जीवन कालमा कुनै पनि कृति तथा फुटकर लेख रचनाहरुलाई प्रकाशनमा ल्याउन सकेनन् । उनले फौजी लाइनमा जीवन विताउँदा आफ्नी श्रीमतीको यादमा लेखेका कविता तथा गजलहरु आफ्ना साथीलाई सुनाउँथे । उनका फुटकर लेख रचनाहरु नछापिए पनि जेल जीवनमा प्रयाप्त मात्रामा सृजित छन् ।

४.३ दीवानसिंह राईका रचनाहरू

४.३.१ शहीद दीवानसिंह राई स्मृतिपुष्पमा संकलित रचनाहरू

प्रकाशनमा सङ्ग्रहका रुपमा नआए पनि जीवनचन्द्र कोइरालाले सम्पादन गरेको शहीद दीवानसिंह राई स्मृतिपुष्प (२०५२) मा केही छुटफुट कविता, लघु उपन्यास, कथा र निबन्ध लाई सङ्कलन गरेका छन् । ती सङ्कलित रचनाहरू निम्न अनुसार रहेका छन् ।

(अ) दीवानसिंह राईका कविता

(क) पसिनाको अभिशेक

(ख) प्रकृति

(आ) दीवानसिंह राईका निबन्ध

(क) कामज्वरो

(इ) दीवानसिंह राईका कथा

(क) मेरो दोष

(ख) मनोव्यथा

(ई) दीवानसिंह राईको लघु उपन्यास

(क) परिचय

४.३.२ अन्य रचनारू

राईका प्रकासित तथा स्मृतिपुष्पमा सङ्कलन गरिएका बाहेकका अन्य रचनाहरुलाई विधागत रुपमा छुट्याएर निम्न अनुसार विवरण राखिएको छ ।

दीवानसिंह राईका अप्रकाशित (केही मात्रै प्रकासित) कविताहरुका कापी यतिवटा नै छन् भन्न नसकिए पनि यी पङ्क्तिका लेखकलाई दुईवटा मोटामोटा कापी प्राप्त भएका छन् । दुवै कापीको अग्रभागमा "मेरा कविता" शीर्षक देखिनाले स्वर्गीय राईले आफ्नो कविता सङ्ग्रहको नाम नै "मेरा कविता" राख्नु भएको रहेछ कि जस्तो अनुभूती हुन्छ । शहीद दीवानसिंह राई स्मृतिपुष्प भन्ने ग्रन्थमा राईद्वारा १, २, ३, ४, ५, ६ सम्मका कापीमा रहेको उल्लेख पाइन्छ । तर पङ्क्ति कारले २ र ३ मात्र प्राप्त गगरेकोले अन्य कापीहरु अनुपलब्ध छन ।[२] त्यस कारण यहाँ प्राप्त दुई कापीमा लेखिएका कृतिहरुको मात्र चर्चा गरिएको छ ।

प्राप्त दुई कापीमा कवि राईका कविताहरु जम्मा ८२ बटा छन् । दोस्रो कापीमा ४१ बटा र पहिलो कापीमा ४१ वटा तिमध्ये पनि केही कविता छोडेर कविताहरु अप्रकाशित तथा २०२१-२३ वि.सं. मा सुन्दरीजल कारागारमा लेखिएका हुन् । थोरै कविता मात्र २०२४-२५ मा लेखिएका छन् ।[३]

कविताको दोस्रो कपीमा २०२१ सालका कविताहरु मात्रै छन् । सुरुकै पानामा (X) चिन्ह नछपाउने पछि मलाई मन नपरेको भनि लेखिएको छ र अन्तयमा आफूलाई मन नपरेको कुरा उल्लेख गरेको देखिन्छ ।

यस भित्रका ४१ वटा कविताहरु मध्ये शीर्षक चाहीँ १८ औं, ३१ औं र ३४ औं गरी तीनवटामा मात्र राखिएको छ । सातौं र २३ औं कविता पहिलो कापीमा सारेको छ । ९ औं र ३६ औं कविता काटिएको रद्दगरिएका छन् । उनका यसरी शीर्षक नराखिएका कवितालाई यस

२. ऐजन, पृ. १०
३. ऐजन, पृ. १०

शोधकार्यमा उल्लेख गर्न नसकिने भएकोले यस शोधकार्यमा शीर्षक लेखिएका कविताको मात्र विवरण दिइएको छ।[४]

(१) गोवाको नाङ्गीमायालाई हेरेर

(२) गुलजार

(३) समयको अभिभार (प्रतिक्षा पत्रिकामा प्रकाशित)

(४) अस्तित्वको स्वाद (कल्पना पत्रिकामा प्रकाशित)

(५) जीवनको सम्झौता नहारको न जितको

(६) अपरिचित (५ र ६ अंग्रेजीमा रुपरेखामा प्रकाशित गर्न दिएको तर अप्रकाशित)

(७) कोकिल प्रति

(८) Given to pl (लेखिएका आठबटा कविताहरु)

(९) ऊ टुहुरो भएको

(१०) सेतो पर्दा जस्तो जीवन

(११) वालकहरुका प्रति

(१२) बचन

(१३) मानिस

(१४) मेरो साहित्य प्रेमी साथीहरुका प्रति

(१५) मर्न दिन्न

४ ऐजन, पृ. १०

(१६) लाग्छ मलाई

(१७) दीर्घविजयिनी

(१८) विराट नदी

(१९) समयको अभिभार

(२०) समय सित

(२१) कोपिला प्रति

(२२) वार्तालाप

(२३) म उसलाई माया गर्छु

(२४) सर्त

(२५) मेरो ईश्वर

(२६) मलाई नसोध

(२७) कपुर तत्वको छाँया

(२८) अस्तित्वको दुइ आधार

(२९) म मानिस हुँ

(३०) सम्पत्ति

(३१) जवाहरुलाल नेहरुको ग्लिम्स अफ वर्ल्ड हिष्ट्रीको (नेपालीमा अनुवाद)

(३२) माहात्मा गान्धीको आत्मकथा (नेपालीमा अनुवाद)

कारागारमा रहदा उनले कविता विधामा नै बढी कलम चलाएको देखिन्छ ।

४.४ निष्कर्ष

बहुप्रतिभाका धनी दीवानसिंह राईले साहित्यका प्राय सबै क्षेत्रमा कलम चलाएको पाइन्छ । दीवानले आफ्नो जीवनकालमा धेरै उत्तराचढाव पार गर्दै अनुभव सङ्कलन गरेका थिए । दीवानले आफूले बटुलेका जीवनका अनुभवहरुलाई आफ्ना कृतिमा उतारेका छन् । दीवानले आफ्ना कथाहरुमा समाजको यथार्थता प्रस्तुत गरेका छन् । मानिसलाई सामाजिक कार्यमा संलग्न गराउदै घरेलु उद्योग धन्दा तर्फ जागरुक बनाउने कथावस्तु दीवानका कथामा पाइन्छ । उनका कथामा नारी जागरणका स्वर घन्केका छन् ।

निबन्धमा प्रतियोगितात्मक साहित्यिक रचना प्रति गम्भीर व्याङ्ग्य चिन्तनात्मक र पत्रात्मक शैलीको आधारमा गरेका छन् । उनले लघु उपन्यासमा यौन इच्छा र भावनात्मक नातामा कुनै सम्बन्ध नरहेको देखाएका छन् । आफ्नै श्रीमतीले पर पुरुषसँग राखेको यौन सम्पर्कले जन्मिएकी छोरीलाई र श्रीमतीलाई पनि श्रीमानले स्वीकारेको आकर्षक कथा दीवानले प्रस्तुत गरेका छन् । उनले आफ्ना कविताहरुमा प्रकृतिवर्णन, तत्कालीन समयको विकास र परिवर्तन प्रतिको नैरास्यता, धन र सम्पत्तिको मोहले सताएका मानवहरुको अज्ञानातलाई चित्रण गरेका छन् । दीवानका कवित युगिन चेतनामा सीमित छन् । उनको कविता वा पद्यविधा कमजोर देखिन्छ । उनले गद्य क्षेत्रका निवन्ध, कथा, उपन्यास चिन्तनात्मक प्रवाहका साथै शैलीगत तीव्र सशक्तता हुनुका अतिरिक्त सरल सहज एवं सरस शब्दछनौट गरी अभिव्यक्तिगत सफलता प्राप्त गरेका छन् । दीवानले भाषानुवाद पनि गरेका छन् ।

पाँचौं परिच्छेद

निर्दोष हत्या उपन्यासको विश्लेषण

५.१ परिचय

दीवानसिंह राईले कथा, कविता, निबन्ध, उपन्यास आदि विधामा कलम चलाएका छन् । दीवानका ८२ वटा भन्दा बढी कविता, एउटा निबन्ध, दुइवटा कथा, एउटा लघु उपन्यास, दुईवटा भावानुवाद र दुईवटा उपन्यास रहेका छन् । यी मध्ये केही कविता प्रकाशनमा ल्याइएको पाइन्छ । दुई उपन्यास मध्ये एक प्रकासित र अर्को (शीर्षक राख्न बाँकी) उपन्यास प्रकाशनको तयारीमा रहेको छ । यहाँ प्रकासित उपन्यास निर्दोष हत्याको विश्लेषण गरिन्छ ।

निर्दोष हत्या उपन्यास लेखकको मृत्यु पश्चात वि.सं २०३० सालमा पहिलो संस्करण प्रकाशनमा आएको हो । यो उपन्यास २०२४ साल पौष दश गते लेखेर सकिएको बुझिन्छ ।[१] दीवानको यो उपन्यासमा चार अध्याय र २१० पृष्टमा संरचित छ । यस उपन्यासको अध्याय एक एक देखि ४४ पृष्ठको छ । अध्याय दुई ४५ देखि ७८ पृष्ठको छ । अध्याय तीन ७९ देखि १४७ सम्म छ । अध्याय चार १४८ देखि २१० सम्म छ । यस उपन्यासको मूल्य सुरुमा ५५ रुपैया तोकिएको छ ।

५.२. कथावस्तु

कथावस्तुलाई व्यक्ति तथा समाजमा घटेका घटनाहरुको विवरण हो भन्ने बुझिन्छ । यिनै घटनाहरुको योजनाबद्ध तथा सङ्गठित रुपान्तरण कथावस्तु हो । प्रत्येक आख्यानमा एउटा कथानक रहन्छ । कथानक भनेको घटनाहरुको श्रृङ्खलित व्यवस्था हो । लोककथाको कथानक सरल घटनाबाट सुरु हुन्छ । वीचमा भिन्न मोड तथा उपमोडहरु विकसित हुदै अन्त्यमा संयोग वा वियोग भएर कथा टुङ्गिन्छ । कथानक भनेको आख्यानात्मक कृतिमा

१. शोधनायककी जेठी छोरी, लक्ष्मी राईसगँको अन्तर्वावाट प्राप्त जानकारी ।

पाठकलाई ध्यानाकर्षित गर्ने तथा रुचि जनाउन चयन गरिएको घटनाहरुको विन्यास र अन्तरसम्बन्ध हो । घटना, स्थिति, अवस्था वा प्रसङ्गको योजनावद्ध विन्यासलाई कथानक भनिन्छ ।[२] यसमा चरित्रले घटाएका घटना उपन्यासकारका चिन्तन, मनन, कल्पना र विचारलाई समाविष्ट गरिएको हुन्छ । कथावस्तु उपन्यासको कच्चा पदार्थ हो । कथानकले उपन्यासलाई प्रशोधन गर्ने गर्छ । तसर्थ उपन्यासको महत्वपूर्ण पक्ष कथानक नै हो । उपन्यास सफल हुने महत्वपूर्ण पक्ष कथानकको प्रस्तुतिमा भर पर्छ ।

घटनाहरु प्राप्त गर्ने प्रमुख श्रोतहरुमा इतिहास, पुराण, मनोभावना, स्वैरकल्पना , यर्थाथ आदिलाई लिइन्छ ।[३] यी मध्ये सबैलाई छुट्टा छुट्टै रुपमा वा एक अर्काको समिश्रण गरी मिश्रित रुपमा समेत कथानकको निमार्ण गर्न सकिन्छ । कथानकको विकास आदि, मध्ये र अन्त्यको ढाँचामा रहेको हुन्छ । हाल आधुनिक कथानकमा रैखिक र वृत्ताकारीय ढाँचा समेत विकास भएको पाइन्छ । कथानकको आदि भाग प्रारम्भ र संघर्ष विकासबाट सुरु हुन्छ । मध्य भाग संकटको अवस्था र घटना चरम विन्दुमा पुग्नु हो । अन्त्य भाग संघर्ष ह्रास भई उपसंहारको अवस्थामा पुगेर टुङ्गिन्छ । कथानकमा द्वन्द्वको पनि महत्वपूर्ण भूमिका रहन्छ । कथानकमा द्वन्द्व पनि आन्तरिक र बाह्य रहन्छ । कथानक चरित्र प्रधान र घटना प्रधान रहेका हुन्छन् भनि उल्लेख गरेको पाइन्छ ।[४]

निर्दोष हत्या उपन्यासको कथावस्तु नेपालको पूर्वी जिल्ला भोजपुरको हो । यस उपन्यासको कथावस्तु भोजपुर जिल्लाको तरुणदलको मिटिङबाट सुरु भएको छ । यसमा मिटिङ बसेको घरबाट मिटिङ सकाएर युवाहरु बाहिरिन्छन् । सवै युवाहरु आफ्नो आफ्नो घरतिर लाग्छन् । उपन्यासका दुई पात्र सुरेन्द्र र वीरबहादुर पनि कुराकानी गर्दै आफ्नो घरतर्फ जादै हुन्छन् । निर्दोष हत्या उपन्यासका मुख्य पात्र सुरेन्द्र र वीरबहादुर हुन् । त्यसैले यस उपन्यासको कथानक उनीहरुकै जीवनमा घटेका घटनाहरुको सेरोफेरोमा अगाडि बढेको छ । दुवै जना तरुणदलको बैठकले पारित गरेका माग पत्रका विषयमा कुरा गर्दै हिडिरेका थिए । दुवै जना सुरेन्द्रको घरमा पुग्छन् । त्यहाँ सुरेन्द्रकी भाउजु सत्यभामा थिइन । सत्यभामाले देवरहरुलाई खाजा खुवाइन् । वीरबहादुर खाजा खाएर आफ्नो घर तर्फ लाग्छ ।

२. कृष्णहरि बराल, नेत्र एटम उपन्यास सिद्धान्त र नेपाली उपन्यास, दोस्रो संस्करण, २०५८, पृ.४०
३. ऐजन पृ.४३
४. ऐजन पृ.४३

वीरबहादुरकी आमा साधुनी थिन् । उनी धर्म कर्ममा मात्र जोड दिन्थिन् । यता सुरेन्द्रको दैनिकी चाहिँ आफ्नो बाबुलाई एक घण्टा महाभारत पढेर सुनाउनु पर्ने थियो। सुरेन्द्रलाई सधैं महाभारत पढ्न दिक्क लाग्थ्यो तर पनि पढनु पर्ने उसको बाध्यता थियो ।

सुरेन्द्र र वीरु अत्यन्तै मिल्ने साथी हुन् । वीर एउटै कक्षामा धेरै पटक फेल भएकोले पढाइ छाडेर वरालिन थालेको हुन्छ । सुरेन्द्र धनाढ्य परिवारको कान्छो छोरा हो । तैपनि उसमा धनको कुनै गर्व थिएन । सुरेन्द्र एस.एल.सी. परीक्षामा फेल हुन्छ । सुरेन्द्र र वीरु सम्पूर्ण कामकाज थाति राखेर लाहुर जान खोज्छन् । भाउजूको करले गर्दा दुवैको योजना सफल हुँदैन । दुवैजना तरुणदलको सक्रिय कार्यकर्ता भएर ग्रामीण भेगमा जनचेतना फैलाउन थाल्छन् । सुरेन्द्रको स्वऱ्याङ्मा खेती हुन्छ । दुवै जना त्यहाँ जान्छन् । उनीहरुले स्वाऱ्याङ्मा विद्यालय खोल्दछन् । कुलो निर्माणका लागि गाउँलेलाई सहयोग गर्न उनीहरु पछि पर्दैनन् । रात्री कक्षा चलाएर स्वऱ्याङ्का युवाहरुलाई शिक्षा प्रदान गर्छन् ।

यता सुरेन्द्रका बा वित्छन् । घरको सम्पूर्ण हर्ताकर्ता सुरेन्द्रका दाजु सूर्यविक्रम थिए । स्वऱ्याङ खेतीमा मेला भर्न जाँदा वीरुलाई एउटी केटी मनपर्छ र त्यो केटीलाई विवाह गर्न चाहन्छ । गाउँका युवालाई बटुलेर त्यो केटी उठाउँछ र मञ्जुर गराएर विवाह गर्छ । सुरेन्द्र वीरु र वीरुकी श्रीमती ठूलीकान्छी लगायत बाहुन नानी सहित घर फर्कन्छन् । सुरेन्द्रको घरमा रमाइलो हुन्छ । सुरेन्द्र आफ्नी भाउजूलाई विभिन्न वाहानामा झुक्याउने, तर्साउने गर्थ्यो । कहिले मखुण्डो लगाएर त कहिले भेष बदलेर । त्यस्तै एकदिन सुरेन्द्र विहानै स्वऱ्याङ खेती जानलाई घरमा विदा हुन्छ । उता वीरु स्याल मार्नका लागि बन्दुक माग्न सुरेन्द्रकोमा पुग्छ । वन्दुक ल्याएर दिनभरी ढुक्दा पनि स्याल नआएपछि बन्दुक घरको निदालमा सिउरिन्छ । बीरु गाउँ घुम्न निस्कन्छ । यसै क्रममा सुरेन्द्र र वीरुको बाटोमा भेट हुन्छ । दुवै जनाले भाउजू सत्यभामालाई तर्साउने योजना बनाएर भेष बदल्छन् । सुरेन्द्रले बन्दुक बोक्छ । उनीहरु आफ्नो योजना अनुसार भाउजूको कोठामा पस्छन् । सुरेन्द्रले भाउजूलाई बन्दुक तेर्स्याउछ । सत्यभामा आतालिन्छे । सुरेन्द्रको औंलाले अन्जानमै बन्दुकको ट्रेगर दवाउन पुग्छ । बन्दुक पड्कन्छ र सत्यभामालाई गोली लाग्छ । ठाउँको ठाउँ सत्यभामाको देह लासमा परिणत हुन्छ । सुरेन्द्रको हातबाट भाउजूको हत्या हुन्छ । भाउजू ढलेपछि सुरेन्द्र पागल जस्तो हुन्छ र ऊ आफ्नै एउटा आँखो फुटाउँछ । वीरुले सुरेन्द्रलाई राता रात बोकेर स्वऱ्याङ पुऱ्याउँछ । साथीको लागि वीरुले सकेसम्मको सहयोग गर्छ ।

यता सत्यभामाको मृत्युले गाउँ नै शोकमग्न बन्यो । विहान वीरबहादुरले मागेर लगेको बन्दुकको गोली लागेर मृत्यु भएको कारण हत्यारा वीरुबहादुर हुने शङ्का उत्पन्न भयो । वयानका क्रममा वीरुकी आमाले पनि वीरुलाई नै दोषी देखाइन् । सम्पूर्ण सर्जिविन खोज अनुसन्धानबाट वीरबहादुर नै हत्यारा ठहरिन्छ । प्रहरी वीरबहादुरको खोजीमा सक्रियभएको हुन्छ ।

सुरेन्द्रलाई बाथ रोगले च्याप्छ । गाउँमा भएको औषधी उपचारले उसको रोग सन्चो हुदैन । साथीको पीडा देख्न नसकेर वीरु औषधी किन्न बजार जान्छ तर फर्केर आउँदैन । वीरुलाई प्रहरीले पक्राउ गरेर कैद गरेको समाचार फैलिन्छ । सुरेन्द्र निर्दोष मान्छेलाई सजायको भागिदार बन्न नदिन प्रहरी समक्ष दोषी आफू भएकोले सजाय पनि आफूले नै भोग्न पाउनु पर्ने माग राख्दै आत्मसमर्पण गर्छ । अदालतको फैसलाले वीरुलाई नै दोषी ठहराउँछ । वीरुलाई काठमाण्डौको सेन्टर जेल चलान गरिन्छ र सुरेन्द्रलाई रिहा गरिन्छ । सुरेन्द्र भने वीरुलाई छुटाउन काठमाण्डौ जाने निर्णयमा पुग्छ । यसैका लागि सल्लाह गर्न ऊ तरुणदलको अध्यक्ष नरेन्द्रको घरमा जान्छ । नरेन्द्रको घरमा पुगेर उनीहरुलाई सत्यतथ्य कुरा सुनाएर साथी माधवको साथलिएर सुरेन्द्र काठमाण्डौ प्रस्थान गर्छ । सुरेन्द्रले ठूलीकान्छी र सूर्यविक्रमलाई चिठ्ठी लेखेर नरेन्द्रको हातमा थमाएर हिँडेको हुन्छ । चिठ्ठी पढेपछि सबैलाई यथार्थ कुरा थाहा हुन्छ । यथार्थ कुरा थाहा पाएपछि सूर्यविक्रमको मनमा भूकम्प जान्छ । सूर्य विक्रमले ठूली कान्छीलाई बोलाएर वीरुलाई जसरी भएपनि छुटाउने आस्वासन दिन्छ । उता काठमाडौं गएको सुरेन्द्र लामो समयसम्म घर फर्कदैन । एक दिन अत्यन्तै मलिन अनुहार लिएर माधव आउँछ । जिप दुर्घटनाम परेर सुरेन्द्रको मृत्यु भएको र आफूचाहिँ बाँच्न सफल भएको कुरा माधवले सुनाउँछ । सुरेन्द्रको मृत्युले गाउँमा अर्को ठूलो झड्का लाग्छ । ठूलीकान्छीको मनमा दुःख र पीडाको आँधी बेरी नै चल्छ ।

भाइको पनि मृत्यु भएको दुःखद समाचारले विछिप्त भएको सूर्यविक्रम वीरबहादुरलाई छुटाउन नरेन्द्रलाई साथमा लिएर आफै काठमाण्डौं जान्छ । केन्द्रीय कारागारमा पुगेर बुझ्दा वीरबहादुरलाई नख्खु कारागारमा सारिएको कुरा उसलाई थाहा हुन्छ । नरेन्द्र र सुर्यविक्रम दुवै जना नख्खुमा गएर वीरबहादुरलाई भेट्छन् । वीरबहादुरलाई सुरेन्द्रको मृत्यु भएको कुरा पनि सुनाउँछन् । आफ्नो साथीको मृत्युको समाचार सुनेपछि वीरु मूर्छा पर्छ । सूर्वविक्रम र नरेन्द्रले वीरुलाई छुट्याउँन सबैतिर भनसुन गरे । देशको विशेष दिनमा राजाबाट राम्रो आचरण

भएका कैदीलाई आम माफी दिने समयमा वीरुलाई पनि आममाफी दिलाउने आश्वासन पाएर उनीहरु घर फर्कन्छन् ।

धेरै समय वित्दा पनि वीरु घर नफर्केपछि गाउँमा अर्को शोक फैलियो । ठूलीकान्छी छटपटाउन थाली । लामो समय घर नफर्के पछि सूर्यविक्रम र नरेन्द्र ठूलीकान्छीलाई पनि साथम लिएर फेरि काठमाण्डौं गए । त्यहाँ पुग्दा पो थाहा भयो वीरु पागल भएको कुरा । सुरेन्द्रको मृत्युको समाचार सुनेर मूर्छा परेको वीरु होसखुल्दा पागल भएछ । पागल भएको केही समयमानै जेलबाट छुटेको वीरु सहरमा भौतारिदै हिड्दो रहेछ । सबैकुरा थाहा पाएपछि वीरुलाई खोज्न थालियो । चिनेजानेका व्यक्ति सँग सोधपुछ गर्नका साथै विभिन्न पत्रपत्रिका आदिबाट मान्छे हराएको समाचार छापियो । कसैले कता देखेको कसैले कता देखेको भन्ने समाचार आउन थाल्यो । तर वीरबहादुरलाई उनीहरुले फेलापार्न सकेनन् । यस्तैमा ८-१० दिन पहिला थानकोट तिर देखेको भन्ने समाचार आयो । वाटोमा खोज्दै जान पाइयोस भन्ने उद्देश्यले उनीहरु एउटा जिप भाडाँमा लिएर थानकोट तिर लाग्छन् । समाचार पनि थानकोट तिर देखेको आएको थियो । जिप आफ्नै गतिमा दौड्दै थियो । थानकोट कटेर अगाडि बढ्दा अचानक घुमाउरो बाटोमा जिपमा एउटा मान्छे ठोकियो । जिप रोकियो, ओर्लेर हेर्दा एउटा हातमा पुस्तक बोकेको मान्छेलाई जिपले किच्याई सकेको थियो । पल्टाएर हेर्दा उही वीरु रहेछ । उस घटनाले सबै मर्माहित भए । दैवको लीला अपरम्पार छ कसैले छेकेर के छेकिन्थ्यो । वीरुको मृत शरीरलाई पशुपतिमा लगेर दाहसस्कार गरियो । दाहसस्कार पशुपतिबाट फर्कदा ठूलो जनसागर तरुण दलको नारालगाउँदै थियो । सूर्वविक्रम, नरेन्द्र र ठूलिकान्छी पनि त्यही जनसागरमा विलाएको प्रसङ्गसँगै कथावस्तुको अन्तय हुन्छ ।

५.३ अध्याय अनुसारको कथानक

(क) अध्याय एक

निर्दोष हत्या उपन्यासको अध्याय एकमा उपन्यासको कथा शुरु हुन्छ । उपन्यासका दुई पात्र बीचको आपसी कुराकानीबाट उपन्यासको आरम्भ भएको छ । पूर्वी पहाडी जिल्ला भोजपुरको ग्रामीण भेगबाट उपन्यासको कथा अघि बढेको छ । सरल भाषा शैलीमा यो उपन्यासको रचना प्रारम्भ गरिएको छ । यस अध्यायमा मित्रप्रेम, देवरभाउजू वीचको ममतामयी सम्बन्ध, अपरिपक्क उमेरका ठिटाहरुको चञ्चलता, सांगठनिक कार्यहरु, नारी

जागरणका कुराहरु र खेतीपातीका कुराहरुलाई उल्लेख गरिएको छ । उपन्यासको पहिलो अध्यायमा कथानक सरल ढंगले अघि बढेको छ । घरायसी काम कारवाही र रेखदेख सत्यभामाले गर्छे । सुरेन्द्र विद्यालय जाने, तरुणदलको संगठन विस्तारको काम गर्ने गर्छ । सुरेन्द्रका पिता घरमै बस्ने साझमा रामायण सुन्ने गर्छन् । वीरबहादुर सुरेन्द्रको कार्यमा साथ दिन्छ । वीरबहादुरकी आमा साधुनी भगवान भक्तिमा अडिक हुन्छिन । यी नै पात्रहरुको दैनिक दिनचर्याबाट उपन्यासको कथा यात्रा शुरु हुन्छ ।

ग्रामीण जनजीवनका दैनिकी नै यो अध्यायको विषयवस्तु मान्न सकिन्छ । यसमा राजनैतिक विषयवस्तुले पनि आफ्नो स्थान सुरक्षित गरेको छ । तरुणदलको संगठन विस्तार सम्बन्धी भेलाबाट नै उपन्यासको कथा आरम्भ भएकाले यो उपन्यासको मुख्य विषयवस्तु नै राजनैतिक र सामाजिक रहेको छ । समाजका दैनिक घट्ने घटनाहरु नै यो अध्यायमा प्रस्तुत छन् ।

(ख) अध्याय दुई

दोस्रो अध्यायमा पनि सरल र सिधा कथानक रहेको छ । यसमा सुरेन्द्र र वीरबहादुरले स्वच्याङ् गाउँमा गएर गरेका विकासका कुराहरु उल्लेख गरिएको छ । अप्रत्याशित घटनाहरु यसमा छैनन् । सुरेन्द्रका वृद्धपिताको मृत्यु भएको कुरा यसमा उल्लेख छ । जवान वीरुबहादुरले केटी मन पराएर विवाह गरेको चर्चा पनि यस अध्यायमा गरिएको छ । यो अध्यायको कथानक पनि दैनिक भै परि आउने घटनाहरुमा नै घुमेको छ । त्यस्तो अप्रत्याशित छुटै कथा घटना यसमा आएका छैनन् ।

यस अध्यायमा कथानक पहिलो अध्यायलाई नै निरन्तरता दिदै अघि बढेको छ । दोस्रो अध्यायमा कथानकको विकास तीव्र गतिमा भएको छ । ग्रामीण भेगमा जान्ने बुझ्ने मान्छेले नै नेतृत्व लिदै सबैलाई अगाडि बढाउदै लगेको कुरा यसमा उल्लेख गरिएको छ । यस अध्यायमा सामाजिक विषयवस्तु रहेको छ । बाल विवाह, चोरी विवाह, खोली राख्ने ग्रामीण रुढीवादी परम्परा जस्ता समाजका यर्थाथ पक्षहरुलाई रचनाकारले यसमा उतारेका छन् । एक समाज सेवी व्यक्तिले कसरी समाज सुधार र विकास एकै पटक गर्दै लैजान सक्छ भन्ने कुरा यो अध्याय दुईमा प्रस्तुत गरिएको छ । शिक्षाको अभावले समाज कति अविकसित हुन्छ र त्यस

समाजका व्यक्तिहरुको सोच र विचार कति सम्म पछि परेको हुन्छ भनेर यसमा देखाइएको छ ।

(ग) अध्याय तीन

तेस्रो अध्यायमा अप्रत्याशीत घटना घट्छ । यस अध्ययमा ख्याल ठट्टा गर्ने क्रममा सोच्दै नसोचोको हत्या जस्तो घटना घट्न पुग्छ । कुनै पनि पात्रकोहत्या गर्ने मनसाय नहुँदै नहुँदा एका-एक हत्या हुन्छ । मानिसको ख्याल ठट्टा गर्ने बानीले कहिलेकाहीँ सोच्दै नसोचेको घटनालाई निम्त्याउँछ । यस अध्यायमा पनि यस्तै घटना घटेको छ । अप्रत्यासित घटनाले मानिसलाई कति सम्म विक्षिप्त बनाउँछ भन्ने कुराको उल्लेख पात्र सुरेन्द्र मार्फत यहाँ प्रस्तुत गरिएको छ । हत्या गर्ने उद्देश्य नहुँदा-नहुँदै भएको हत्यालाई यस अध्ययमा **निर्दोष हत्या** भनेर उल्लेख गर्न खोजिएको छ । हत्या जस्तो घटनाको छानविन राम्रोसँग नहुँदा निर्दोषले सजाय पाएको कुरा समेत यहाँ चित्रित छ । यो अध्यायमा लेखकले नेपाली कानून व्यवस्था भित्र रहेको कमजोरीको धज्जी उडाएका छन् । निर्दोष पात्रलाई जोगाउन खोज्दा गाडी दुघर्टनामा अर्को पात्रको पनि मृत्यु हुन्छ । निर्दोष लोग्नेले सजाय पाउँदा उसकी श्रीमतीमा कस्तो प्रभाव र असर पर्छ भन्ने कुरा पनि यसमा उल्लेख छ ।

यस अध्यायमा अप्रत्यासित घटना घट्छ र उपन्यासको कथा पनि यही घटना सँगै अघि बढ्छ । सहज र सबैले बुझ्न सक्ने कथावस्तु यसमा रहेको छ । यस अध्यायमा आइपुग्दा कथानक उत्कर्षको विन्दुमा पुगेको छ । यहाँ एकै चोटि कुनै नयाँ घटना घटेको छैन । अगाडि देखिकै घटनाहरुको तारतम्यबाट भविष्यको कथानक अघि बढेको छ । अकस्मात भै परि आउने सामाजिक घटना, दुर्घटना, राजनैतिक प्रभाव र हुने खानेको पहुँचका कुराहरु यस अध्ययमा विषयवस्तुका रुपमा देखा परेका छन् ।

(घ) अध्याय चार

यस अध्यायको अन्तमा कथानकको समापन हुन्छ । कुनै पनि खबर सोच विचार नपुर्‍याईकन कसैलाई सुनाउँदा व्यक्तिमा पर्ने असरको बारे यहाँ उल्लेख गरिएको छ । निर्दोष साथी वीरबहादुरलाई छुटाउन काठमाण्डौं जाँदा सुरेन्द्रको सडक दुर्घटनामा मृत्यु भएको प्रसङ्ग छ । वीरुबहादुर पागल हुनुको कारण सुरेन्द्रको मृत्युको समाचार भएको कुरा यहाँ

उल्लेख छ । आफ्नो लोग्नेको हत्या आफू चढेकै गाडीको ठक्करबाट हुँदा श्रीमतीको मनमा आउने उत्तराचढाव र नियतिको खेल नै यस अध्यायको मूल कथा रहेको छ । वीरबहादुरको मृत्यु भएको घटनाले यस अध्यायको कथा वियोगान्त बन्न पुग्छ ।

यसरी यस अध्यायमा कथानकको अन्त्य वियोगान्त भएको छ । सत्यभामाको हत्या, वीरबहादुर निर्दोष हुँदाहुँदै सजायको भागिदार हुनु, वीरबहादुरलाई छुटाउन जाँदा सुरेन्द्रको मृत्यु हुनु, सुरेन्द्रको मृत्युको खबरले वीरबहादुर पागल हुनु, वीरुबहादुर जेलबाट छुटेर सहरमा भौतारिनु र आफन्तकै गाडीको ठक्करबाट वीरबहादुरको पनि मृत्यु हुनु जस्ता घटना नै क्रमश अघि बढदै उपन्यासको कथानकको समापन भएको छ । यहाँ पनि सामाजिक, राजनैतिक र क्रुर शहरीया जीवन शैलीलाई विषयवस्तु बनाइएको छ । शहरको भिडभाडको अवस्थालाई पनि यस अध्यायमा चित्रण गरिएको छ ।

५.४ निष्कर्ष

निर्दोष हत्या एउटा सरल सीधा ग्राम्य जीवनका घटना प्रवाहलाई लिएर लेखिएको भएता पनि घटना गुम्फनमा प्रशस्त वैज्ञानिकता पाइन्छ । ग्रामीण जीवनको सशक्त चित्रण भएको यस उपन्यासमा मनोवैज्ञानिक प्रस्तुति निकै सफल छ । यो उपन्यास आञ्चलिक परिवेशमा आधारीत छ । आञ्चलिक कथा गुम्फन भएपनि पात्रगत चरित्रमा देखिने नैतिकता र आत्मीय उत्सर्गको भावनाले यो कृति उपन्यास विधामा आफ्नो छुट्टै किसिमको मौलिकता देखाउन सफल छ । यसर्थ यस किसिमको विधामा यो उच्च उपन्यास नै मान्न सकिन्छ ।

५.५ सहभागी

निर्दोष हत्या उपन्यासमा प्रयुक्त पात्रहरूलाई क्रममा मुख्य पात्र सहायक पात्र तथा गौण पात्र गरी तीन किसिमले वर्गीकरण गर्न सकिन्छ । उपन्यासमा प्रयुक्त पात्रहरूलाई लिङ्ग, कार्य वा भूमिका, प्रवृति, स्वभाव, जीवन, चेतना, आसन्नता र आवद्धतालाई विश्लेषणको आधार बनाइएको छ । नेपाली समाजमा सामन्ती व्यवस्थाले मान्छेलाई धनी र गरिबको साँध कोरेको पनि यस उपन्यासका पात्रहरूको प्रयोगमार्फत थाहा हुन्छ । नेपलको समाज वर्गीय छ र यसमा मायाप्रेम पनि वर्गीय नै रूपमै देखापरेका छन् । **निर्दोष हत्या** उपन्यासमा आएका पात्रहरूलाई सामाजिक यथार्थ पात्रहरूका रूपमा लिदा यस भित्र गाउँले जीवन र परिवेशलाई

राम्ररी चित्रण गरेको पाइन्छ । उपन्यासमा मान्छेका भोगाइ पीडा, व्यथा, बेदना, बाध्यताका बावजुत जीवन यापनाका यथार्थ पक्षलाई भेट्न सकिन्छ । यसका पात्रहरू स्थानीय स्तरका छन् ।

आख्यानमा आएका मानवीय र मानवेतर पात्रहरुलाई सहभागी भनिन्छ । साहित्यिक विधाका अनेक कृतिहरुमा प्रस्तुत गरिएका विभिन्न व्यक्ति नाम नै सहभागी हुन् । साहित्यिक सन्दर्भबाट हेर्दा कृति वा सङ्कथानकमा संलग्न वा प्रयुक्त व्यक्ति वा चरित्रलाई सहभागी भनिन्छ ।[५] उपन्यासमा सहभागीले नै संवाद (कार्यव्यापार) लाई अगाडि बढाउँछ । व्यक्ति तथा समाजको आन्तरिक तथा बाह्य प्रवृत्तिहरुको प्रस्तुति सहभागिताले गर्दछ ।

सहभागीले नै समाजको उद्घाटन गर्नेकाम गर्दछ । सहभागीले नै कथावस्तुको आवश्यक गति र उपयुक्त मार्ग निर्देशन समेत गर्दछ । सहभागी कृतिका कथानकमा आबद्ध हुन्छन् । तिनैले कथानकलाई गतिशील तुल्याउँछन् ।[६] सहभागीलाई लिङ्गका आधारमा, जीवनचेतनाका आधारमा, आसन्नताका आधारमा र आबद्धताका आधारमा छुट्याउन सकिन्छ । कृतिमा पुरुष, स्त्री, प्रमुख, सहायक, गौण, अनुकूल, प्रतिकूल, गतिशील, स्थिर, वर्गीय, व्यक्तिगत, नेपथ्य, मञ्चीय, बद्ध, मुक्त आदि अनेक प्रकारका सहभागीहरुको उपस्थिति रहन्छ ।

सहभागीका दृष्टिले **निर्दोष हत्या** उपन्यासलाई बहुलपात्र भएको उपन्यास भन्न सकिन्छ । उपन्यासमा मुख्य, सहायक र गौण पात्रहरूको उपस्थिति देखिन्छ । सुरेन्द्र, वीरबहादुर, सत्यभामा, सूर्यविक्रम, साधुनी, नरेन्द्र, ज्योत्सना, अम्बर कार्की, गोपाल, सुजता, बाहुननानी, साहुजी, नेप्टीकी आमा, कान्छी घर्तेनी, माधव, जेलर, तरुणदलका सदस्यहरू, वासु, श्यामकर्णे घोडा, बेली कुकुर, सहरका चोरहरू, कैदीहरू आदि पात्रहरूको उपस्थिति देखिन्छ । यी पात्रहरुलाई निम्नानुसार छुट्याउन सकिन्छ ।

मुख्य पात्र : सुरेन्द्र र वीरबहादुर, सहायक पात्र : सत्यभामा, सूर्यविक्रम, नरेन्द्र, अम्बर कार्की, साधुनी, गौणपात्रहरु : ज्योत्सना, गोपाल, सुजता, नोकरहरू, जेलर, कैदीहरू, स्वच्याङ् बासीहरू, नेप्टी, नेप्टीकी आमा, ठिटाहरू, यात्रुहरू, घोडा, कुकुर, वासु, माधव, छिमेकीहरू आदि ।

---

५. ऐजन पृ.४४

६. ऐजन पृ.४५

५.५.१ मुख्य पात्रहरू

(क) सुरेन्द्र

अम्बर कार्कीको कान्छो छोराको रुपमा सुरेन्द्र देखापर्छ । सुरेन्द्रको एक दाजु छ । उसको दाजुको नाम सूर्यविक्रम हो । सूर्यविक्रमकी श्रीमती सत्यभामाको प्यारो देवरका रुपमा सुरेन्द्र देखिन्छ । भाउजूको असाध्यै माया गर्ने पात्रका रुपमा यो चित्रित छ । सुरेन्द्र पनि भाउजूलाई असाध्यै माया गर्छ । सानै उमेरदेखि नेपाली काङ्ग्रेसको तरुणदलमा सुरेन्द्रको संलग्नता देखिन्छ । तरुणदलको उद्देश्य प्राप्तिका लागि लड्नु सुरेन्द्रको एउटै मात्र सोच हुन्छ । राजनैतिक कार्य व्यस्तताले गर्दा एस.एल.सी परीक्षामा ऊ फेल हुन्छ । सुरेन्द्र सामान्य कुरामा पनि हतोत्साहित हुने पात्र हो । सुरेन्द्र आफ्नै काम गर्नुपर्छ भन्ने सोच राखेर खेती गर्न स्वच्याङ् पुग्छ । सुरेन्द्रले स्वच्याङ्मा साक्षरता आन्दोलन चलाउँछ । उसले रात्रीकक्षा संचालन गरेर सम्पूर्ण ग्रामीण युवाहरुलाई साक्षर बनाउने महान उद्देश्य राख्छ । आफ्नै लगानीमा गाउँमा विद्यालय खोलेर शिक्षकलाई तलव समेत पनि ऊ आफै दिन्छ । सुरेन्द्र गाउँलेका लागि शिक्षाको ज्योति हुन्छ । ग्रामीण वासीले सुरेन्द्रलाई महान् व्यक्तिको दर्जा दिएका हुन्छन् । सुरेन्द्र सहयोगी भावनाको पात्र हो । ऊ समस्यामा परेकोलाई सहयोग गर्न पछि हट्दैन ।

सुरेन्द्र आफ्नी भाउजूसँग ख्याल ठट्टा गर्न र भाउजूलाई झुक्याउन रुचाउने पात्रका रुपमा यहाँ प्रस्तुत गरिएको छ । कता-कता सुरेन्द्रलाई वालापनले नछाडेको होकी जस्तो देखिन्छ । सोच विचार र निर्णय लिने विषयमा सुरेन्द्र पछि परेको देखिन्छ । भाउजूलाई खेती जान्छु भनेर डाटेर रातको समयमा भाउजूलाई नै तर्साउन भेष बदलेर कोठामा प्रवेश गर्दा अचानक बन्दुकको ट्रेगर दब्दा बन्दुकको गोली लागेर भाउजूको मृत्यु देख्न पुग्ने अभागी पात्र सुरेन्द्र हो ।

सुरेन्द्र भाउजूको मृत्यु आफ्नो कारणले भएको महसुस गर्छ र आफ्नो एउटा आँखो फुटाउँछ । सुरेन्द्र कोमल हृदय भएको पात्र हो । ऊ कुनै पनि नराम्रा घटना देख्न सक्दैन । सुरेन्द्र आफ्नो मन समाहाल्न नसक्ने पात्रका रुपमा चित्रित छ । सुरेन्द्रलाई वाथको रोगी भएकाले रोगी पात्रका रुपमा पनि हेर्न सकिन्छ । सत्यभामाको हत्याको आरोपमा वीरबहादुरलाई प्रहरीले समात्दा आफ्नो मित्र दोषी नभएर आफै दोषी रहेको कुरा प्रहरी समक्ष राख्ने पात्र सुरेन्द्र हो । ऊ सत्यवादी पात्रका रुपमा वर्णित छ । कुनै पनि हालतमा सत्यताको

पक्ष सुरेन्द्रले छाडेको छैन् । देशको कानूनले सत्यतालाई आत्मसाथ गर्न नसक्दा निर्दोषले सजाय पाउँदा सुरेन्द्रको मन कतिपनि शान्त हुँदैन । कुनै पनि हालतमा वीरुबहादुरलाई छुटाउनु पर्छ भन्ने मान्यता लिएर काठमाण्डौं जाँदा सडक दुर्घटनामा परेर सुरेन्द्रको मृत्यु हुन्छ । सडक दुर्घटनामा मृत्यु हुने पात्रका रूपमा सुरेन्द्र चित्रित छ ।

मुख्य पात्र सुरेन्द्रलाई पात्र विधानका आधारमा विविध तरिकाबाट छुट्याउन सकिन्छ । लिङ्गका आधारमा सुरेन्द्र पुरुष पात्र हो । उपन्यासमा वणीत उसका कार्यले सुरेन्द्र मुख्य पात्र नै हो भन्ने कुरा छुट्याउन सकिन्छ । यस उपन्यासमा सुरुदेखि कथावस्तुलाई अगाडि बढाउन सुरेन्द्रको भूमिका मुख्य रहेको छ । प्रवृत्तिका आधारमा सुरेन्द्रलाई अनुकूल पात्रका रूपमा लिइन्छ । स्वभावले ऊ गतिशील पात्र हो । जीवन चेतनामा ऊ वर्गीय पात्र हो भने आसन्नताले उसलाई मञ्चीय पात्रको रूपमा उभ्याएको छ । आवद्धताका आधारमा ऊ वद्ध पात्र नै हो । उसको हरेक क्रियाकलाप यस उपन्यासको कथावस्तु वृद्धिमा नै मुख्य रूपले अगाडि बढेको देखिन्छ । उसैको केन्द्रीयता र भूमिकामा यो उपन्यास संरचित भएकाले सुरेन्द्र नै यस उपन्यासको नायकका रुपमा देखा पर्छ ।

(ख) वीरबहादुर

उपन्यासको नायकको मन मिल्ने साथी वीरबहादुर हो । उसको आर्थिक अवस्था ज्यादै दयनीय छ । ऊ पढाइमा ज्यादै कमजोर देखिन्छ । वीरबहादुर एउटै कक्षामा चार-चार पटक अनुतीर्ण भएपछि पढाइ छाडेको पात्र हो । यो पात्र जुवातास खेल्नमा सक्रिय देखिन्छ । यसको स्वभाव पनि उट्पट्याङ किसिमको छ । सुरेन्द्रको सङ्गतमा आएपछि यसको चरित्रमा परिवर्तन आएको छ । वीरबहादुर अत्यन्तै सहयोगी र उदारहृदयको पात्र हो । साथीका हरेक पाइलामा संगै यात्रा गर्ने पात्रका रुपमा वीरबहादुर चित्रित छ । अर्काको गल्तीलाई पनि आफ्नो थाप्लोमा बोकेर हत्याजस्तो अपराध आफूले गर्दै नगरेको अपराधलाई स्वीकार्ने पात्र वीरबहादुर हो । उपन्यासमा वीरबहादुर फराकिलो मन भएको पात्रका रुपमा चित्रित छ ।

सुरेन्द्र भनेपछि मरिहत्ते गर्ने वीरबहादुर उसैको मृत्युको खवर सुनेपछि पागल हुन्छ । समय र नियतिले पागल हुन पुगेको पात्रका रूपमा वीरबहादुर देखिन्छ । पागल भएर सहरका गल्ली गल्ली भौतारिदै हिड्ने पात्रका रुपमा पनि वीरबहादुर चित्रित छ । वीरबहादुर यस्तो पात्र हो जसको मृत्यु उसैलाई खोज्न आएका साथीहरु चढेको गाडीले किचिएर हुन्छ ।

वीरबहादुर जीवनमा सधैं अर्काकै लागि लड्ने पात्र हो । उसले जहिले पनि परिवारलाई भन्दा मित्रलाई नै महत्व दिएको छ ।

यस उपन्यासको पात्र विश्लेषण गर्दा वीरबहादुर उसका क्रियाकलापका आधारमा र उपन्यासको कथावस्तु विकासका आधारमा सुरुदेखि अन्त्यसम्म मुख्य सहभागी रहेको देखिन्छ । यस आधारमा भन्नु पर्दा ऊ उपन्यासको मुख्य पात्र हो । पात्र विश्लेषणका आधारबाट उसको विश्लेषण गर्दा लिङ्गका आधारमा वीरबहादुर पुरुष पात्र हो । उसका कार्यले कार्यका आधारमा ऊ यस उपन्यासको मुख्य पात्र हो । प्रविधिले वीरबहादुरलाई अनुकूल पात्र भन्न सकिन्छ । किनभने उसको क्रियाकलाप उपन्यासको कथावस्तु विकासमा सकारात्मक देखिन्छ भने समाजमा उसको क्रियाकलाप समाजले चाहेको र समाजको आवश्यकता बमोजिम नै भएको छ । स्वभावका आधारमा हेर्दा समय र परिस्थिति अनुसार उसको विचारमा परिवर्तन देखिन्छ । त्यसैले वीरबहादुर यस उपन्यासको गतिशील पात्र हो । जीवन चेतनाले वीरबहादुर वर्गीय पात्र हो । ऊ समाजमा थिचोमिचोमा परेका निम्न वर्गीय व्यक्तिहरूको प्रतिनिधित्व गरी समाजमा वर्गीयहरूको आवश्यकता कस्तो हुन्छ भनेर समान्ती वर्गको विरुद्धमा आवाज उठाउँछ । आसन्नताका आधारमा वीरबहादुर 'निर्दोष हत्या' उपन्यासको मञ्चीय पात्र हो । उसको प्रत्यक्ष सहभागिता र क्रियाकलापले यस उपन्यासको कथावस्तु प्रारम्भ भई चरम उत्कर्ष र समाप्तिसम्म पुगेको छ । कथावस्तुको वृद्धि विकासका आधारमा ऊ बद्ध पात्र हो ।

५.५.२ सहायक पात्रहरू

(क) सत्यभामा

सत्यभामा सूर्यविक्रमकी कान्छी श्रीमती हुन् र सुरेन्द्रकी प्यारी भाउजू हुन् । उनी एक सुशील र चरित्रवान् कोमल हृदयकी नारीका रुपमा उपस्थित छन् । सत्यभामा देवरको सङ्गतले परिवर्तनकारी सोच भएकी समाजकी एक आदर्श नारी हुन् । सम्पूर्ण ग्राम्यवासीले उनलाई श्रद्धा गर्दथे । गाउँका सम्पूर्ण स्त्रीहरू उनको सिको गर्न खोज्दथे । उनीहरुले आफ्नो हक र अधिकारका नीम्ति आफैं लड्नुपर्छ भन्ने सोचको विकास गरिसकेका थिए । सत्यभामाले देबर सुरेन्द्रलाई भाउजूका रुपमा मातृ प्यार दिएर हुर्काएकी थिइन् । देवरका हर इच्छा र चाहना पुरा गर्दथिन् । सती सावित्री सत्यभामा एक कुशल गृहिणी थिइन । एक दिन सुरेन्द्रको उट्पट्याङ बानीले गर्दा उनको **निर्दोष हत्या** हुन्छ । सुरेन्द्रले भाउजूलाई तर्साएर मजाक

उडाउने उद्देश्यका साथ भाउजूको कोठामा भेष बदलेर हातमा बन्दुक लिएर जान्छ, जसलाई देखेर सत्यभामा आत्तिन्छे, त्यसैबेला सुरेन्द्रले बन्दुक राख्न खोज्दा औंलाले बन्दुकको ट्रेगर थिचिन्छ र गोली चल्छ जुन सत्यभामालाई लाग्छ र उसको ठाउँको ठाउँ मृत्यु हुन्छ । सत्यभामा यसरी आफ्नै देवरको ठट्यौलो बानीका कारण मृत्युवरण गर्न पुग्छे ।

त्यभामा यस उपन्यासको नायक सुरेन्द्रकी भाउजू हुन । उनको सुरेन्द्रद्वारा जिस्कने क्रममा अचानक बन्दुकको ट्रेगरमा औंला ठोक्किएर बन्दुक पड्कँदा गोली लागेर मृत्यु हुन्छ । उनी यस उपन्यासको सहायक पात्र हुन् । उनलाई पनि सहभागिताका आधारमा छुट्याएर विश्लेषण गर्न सकिन्छ । लिङ्गका आधारमा उनी स्त्री पात्र हुन् भने उपन्यासको कथावस्तुको विकास कार्यका आधारले उनी सहायक पात्र हुन् । प्रवृत्तिले उनी अनुकूल पात्र हुन् । गतिशील पात्रका रूपमा यस उपन्यासमा उनको भूमिका देखिन्छ । जीवन चेतनाले उनी नारी पात्रको विवाहित बुहारी बनेर समाजमा कसरी बाच्नु पर्ने बाध्यता छ भन्ने कुरा देखाउन उनको प्रतिनिधित्व छ । त्यसैले उनी वर्गीय पात्र हुन् । आसन्नताका आधारमा उनी मञ्चीय पात्र हुन् भने आबद्धताका आधारमा वद्ध पात्रका रूपमा उनको उपस्थिति छ ।

(ख) ठूलीकान्छी

वीरबहादुरकी श्रीमती ठूलीकान्छी यस उपन्यासकी सहायक पात्र हो । ठूलीकान्छीको बालविवाह भएको छ । उस्को लोग्नेले उसलाई माइतै छाडेर आफू लाहुर गएको हुन्छ । तर ठूलीकान्छी तरुनी हुँदा पनि लाहुरे फर्केको हुँदैन । बालविवाह भई माइतैमा बसेकी पात्र ठूलीकान्छी हो । यस्तैमा उसको वीरबहादुरसँग हाट बजारमा भेटहुन्छ । आफ्नो विवाह भएको राम्रो सँग थाहा नपाउने ठूलीकान्छी हाटवजार जान सक्ने भएपछि वीरबहादुर सँग विवाह गर्न पुगछे । दुवैले सुखदुःखमा एक अर्काको साथ रोजेका हुन्छन् । सत्यभामा हत्याकाण्डमा आफ्नी सासुले प्रहरीलाई दिएको बयानमा आफू राजी भएको भन्ने कुरा उसले प्रहरी समक्ष बताउँछे । साधुनीले हत्यारा आफ्नै छोरो वीरबहादुर भएको बयान प्रहरीलाई दिएकी हुन्छे । ठूलीकान्छीको बयानले वीरबहादुरलाई हत्यारा सावित गर्न बल पुग्छ । तर उसलाई सासू आमाले प्रहरी समक्ष कस्तो बयान दिएकी थिइन् भन्ने कुरा थाहा हुँदैन । ठूलीकान्छी अत्यन्तै सोझी र सिधा पात्रका रुपमा चित्रित छ । ऊ हत्याराकी स्त्री भएर गाउँमा बहिष्कृत जीवन जीउन वाध्य हुन्छे । पछि यथार्थ कुरा थाहापाएपछि उसमा झन् तनाव बढ्छ । लोग्नेको खोजीमा गाउँबाट काडमाण्डौ सम्म पुग्छे तर उसले आफ्नो लोग्नेलाई आफैं चढेको गाडीले किचेर मरेपछि मात्र

भेट्तछे । ठूलीकान्छी दुःखी र पीडीत पात्र हो । जीवनमा तनावैतनावमा जीउन बाध्य पात्रका रूपमा उसलाई यो उपन्यासमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

यस उपन्यासमा ठूलीकान्छीको उपस्थिति कथावस्तुको सुरुदेखि अन्त्यसम्म रहेको छ । वीरबहादुरको सहयोगीको भूमिका निर्वाह गर्दै कथावस्तुलाई चरम उत्कर्षतर्फ बढाउन उसको क्रियाकलाप महत्त्वपूर्ण छ । वीरबहादुरलाई सहयोग मात्र नगरी सङ्कटको अवस्थामा समस्यालाई समाधान गर्ने उपाय बताइदिने सल्लाहकारको रूपमा पनि ठूलीकान्छीको भूमिका उल्लेखनीय छ । ऊ यस उपन्यासमा लिङ्गका आधारमा स्त्री पात्र हो । कार्यले उसलाई प्रमुख नारीपात्रका रूपमा उपस्थित गराएको छ । प्रविधिले वीरबहादुरलाई सहयोग र सल्लाह दिने अनुकूल पात्रका रूपमा ठूलीकान्छीको चरित्र यस उपन्यासमा उपस्थित देखिन्छ । स्वभावले ठूलीकान्छी गतिशील पात्र हो । समाजमा बुहारीको रूपमा बाँच्दा ऊ परम्परागत धारणामै ग्रसित छ । तरुणदलको सदस्य भएपछि उसको सोचाइ र स्वभावमा परिवर्तन भएको छ । जीवन चेतनाले ऊ व्यक्तिगत पात्र हो । आसन्नतामा उसको भूमिका मञ्चीय छ । आवद्धताका आधारमा ठूलीकान्छी बद्धपात्र हो । उसकै सहयोग र क्रियाकलाप तथा सहभागिताले उपन्यासको कथावस्तु अगाडि बढ्न र उपन्यास पूर्ण हुन सहयोग गरेको छ ।

(ग) **सूर्यविक्रम**

सूर्यविक्रम सुरेन्द्रको दाजु र सत्यभामाको लोग्ने हो । सूर्यविक्रमले बाबुको व्यवहार आफ्नो थाप्लोमा लिएर सम्पूर्ण काम कर्तव्य आफै गर्ने गरेको छ । बाहिरबाट खरो स्वभावको तर मनकारी व्यक्ति सूर्यविक्रम थियो । उसलाई आफ्नो काम कर्तव्य भन्दा बाहिरको कुनै चासो छैन । आँफू घरमा नभएको बेला घरमा आफ्नी श्रीमतीको हत्या भएको समाचारले उसलाई मर्माहत बनाउँछ । शुरुमा ऊ बदलाको भावले पागल तुल्य हुन्छ । तर पछि यथार्थ कुरा बाहिर आएपछि निर्दोषलाई बचाउन ऊ आफै अग्रसर हुन्छ । अन्तिम क्षणसम्म सत्यलाई बचाउन र वीरबहादुरलाई निर्दोष सावित गर्न प्रयास गर्दागर्दै वीरबहादुरको मृत्यु हुन पुग्छ । यसरी वीरबहादुरलाई निर्दोष सावित गर्ने उसको प्रयास असफल हुन्छ । त्यसकारण आफ्नो लक्ष्य र अभियानमा असफल रहेको पात्रका रुपमा सुर्यबिक्रम चित्रित छ ।

सूर्यविक्रम लिङ्गका आधारमा पुरुष पात्र, कार्यका आधारमा सहायक पात्र, प्रवृत्तिका आधारमा अनुकूल पात्र, स्वभावका आधारमा गतिशील पात्र, जीवन चेतनाका आधारमा

व्यक्तिगत पात्र, आसन्नताका आधारमा मञ्चीय पात्र र आबद्धताका आधारमा बद्धपात्र भई देखा परेको छ ।

(घ) नरेन्द्र

नरेन्द्र तरुणदलको सभापति लिङ्गले पुरुष पात्र हो । नरेन्द्र ज्योत्सनाको श्रीमान् र सुरेन्द्रको साथी हो । ऊ तरुणदलमा लागेर समाज सुधारमा लागेको पढेलेखेको सामान्य परिवारको युवक हो । सुरेन्द्रको कुरा वा सत्यभामा हत्याकाण्डको यथार्थ विवरण बाहिर ल्याउने पात्र नरेन्द्र हो । सुरेन्द्रलाई सहयोग गर्ने र वीरबहादुरलाई न्याय दिलाउनका लागि प्रयासरत पात्रका रुपमा नरेन्द्र चित्रित छ ।

नरेन्द्र यस उपन्यासमा तरुणदलको सभापति भएर उपस्थित भएको छ । उसलाई पनि सहभागिताका आधारमा उसको चरित्रको विश्लेषण गर्न सकिन्छ । ऊ लिङ्गका आधारमा पुरुष, कार्यका आधारमा साहायक स्वभावका आधारमा गतिशील, जीवन चेतनाका आधारमा वर्गीय, आसन्नताका आधारमा मञ्चीय र आबद्धताका आधारमा मुक्त पात्रका रूपमा यस निर्दोष हत्या उपन्यासमा उसको भूमिका रहेको छ ।

(ङ) अम्बर कार्की

अम्बर कार्की सूर्यविक्रम र सुरेन्द्रको बाबु तथा गाउँको मुखिया लिङ्गले पुरुष पात्र हो । समाज परिवर्तनसँग उसको कुनै वास्ता छैन् । भगवानको भक्तका रुपमा उसलाई यस उपन्यासमा चित्रण गरिएको छ । उसको दैनिकी महाभारत सुन्ने र भगवानभक्तिमै चल्दछ । वुढो र वाथको रोगी पात्रका रुपमा यो उपस्थित छ । सुरेन्द्रं घरमा नभएको बेला उसको मृत्यु हुन्छ । अम्बर कार्की पुरुष, साहयक, अनुकूल, स्थिर, व्यक्तिगत, मञ्चीय र मुक्त पात्र हो ।

(च) साधुनी

साधुनी धर्मकर्ममा निष्ठावान देखिन्छे । वीरबहादुरको सानै उमेरमा उसको बाबुकोमृत्यु भएपछि उसले साधुनी जीवन बिताइ । आफ्नो छोरो वीरबहादुर सानोमा कुनै निश्चित कार्य नगर्ने, भनेको नमान्ने, नपढ्ने र साथीसँग बरालिएर हिडेकोमा उसलाई त्यसो नगर्न सल्लाह दिने र उसले कुनै इलम गरेको देख्न चाहने एक आदर्श आमाका रूपमा उसको

चरित्र देखापरेको छ । उसलाई सहभागिताका आधारमा पात्र विश्लेषण गर्न सकिन्छ जस अनुसार ऊ स्त्री, सहायक, अनुकूल, स्थिर वर्गीय मञ्चीय र मुक्त पात्र हो ।

(छ) गौण पात्रहरू

प्रस्तुत उपन्यासमा मुख्य र सहायक पात्रहरु भएको र गौण पात्रहरु पनि प्रस्सत छन् । यी गौण पात्रहरुको भुमिका पनि गौण नै छ । त्यसकारण यिनिहरुको चारित्रिक बिश्लेषण नगरी यहाँ केवल नामोल्लेख गरिएको छ ।

१. ज्योत्सना	२. गोपाल	३. सुजता	४. नोकरहरू
५. जेलर	६. कैदीहरू	७. स्वऱ्याङ् बासीहरू	८. नेप्टी
९. नेप्टीकी आमा	१०. ठिटाहरू	११. यात्रुहरू	१२. घोडा, कुकुर
१३. वासु	१४. माधव	१५. छिमेकीहरू ।	

५.६ परिवेश :

परिवेश भनेको कथानकको घटना भएको ठाउँ समय र वातावरण हो । उपन्यासमा सहभागी वा चरित्रले कार्यव्यापार गर्ने स्थान, समय र वातावरण वा घटेका घटनाहरुको वस्तु जगतलाई परिवेश भनिन्छ । यस्तो परिवेश लौकिक र अलौकिक गरी दुई प्रकारको हुन्छ । परिवेशमा देशकाल र वातावरण हुन्छ । उपन्यासमा सहभागीहरुको कार्य गर्ने र घटना घटित हुने ठाउँ समय तथा वातावरण नै परिवेश हो ।[७] परिवेश अन्तर्गत व्यक्तिगत व्यवहार, सामाजिक परम्परा, रीतिस्थिति, प्रथा संस्कार, जनजीवन, रहनसहनका साथै नैतिक तथा प्राकृतिक पृष्ठभूमि, बाह्य तथा आन्तरिक वातावरण आदि पनि परिवेश अन्तर्गत नै पर्दछन् ।उपन्यासको परिवेस देश, काल, वातावरण, समय र स्थानको सिमा हो । यस अर्न्तगत नै उपन्यासको आधारभूमि सिर्जित हुन्छ । कृतिमा वर्णित कार्यव्यापार प्रति वास्तविकताको अनुभूति गराउन वस्तु तथा सहभागीलाई सार्थक र जीवित तुल्याउन तथा समग्र कृतिलाई विशिष्टता प्रदान गर्न परिवेशले सहयोग पुऱ्याउँछ ।[८] परिवेशलाई बाह्य र आन्तरिक गरी दुई प्रकारले हेर्न सकिन्छ । बाह्य परिवेशमा वैयत्तिक मनोजगत पर्दछ ।

---
७. ऐजन पृ.५१

उपन्यासको चित्रित परिवेशले उन्यासको लोकप्रियता तथा विश्वसनीयतालाई बढाउँछ । कुनै पनि समयमा घट्ने सामाजिक, धार्मिक, राजनैतिक, आर्थिक, बौद्धिक, परिवेश र यसैको सेरोफेरोमा व्यक्तिको आन्तरिक परिवेशको जीवन चित्रण गरेको पाइन्छ ।

निर्दोष हत्या उपन्यासको परिवेश मुख्य रुपमा भौगोलिक परिवेश रहेको छ । यसमा भोजपुर जिल्लाको विभिन्न स्थान जस्तै टक्सार बजार, त्यहाँको ग्रामीण भेग, सुनसरीको धरान, वाराको सिमरा, काठमाण्डौ जाने बाइरोडको बाटो, काठमाण्डौको सेन्टर जेल, नख्खु जेल, ज्ञानेश्वर डेरा, रञ्जना गल्ली, सिनेमा घर, चियापसल, पशुपतिनाथको मन्दिर, भारतको दार्जिलिङ्ग, कलकत्ता, भोजपुको स्वच्याङ खेती, त्यहाँको हाट बजार, तराईको खेती आदि स्थानगत परिवेश रहेका छन् । उपन्यासको घट्नाको वर्णनका क्रममा प्राकृतिक वातावरणको चित्रण र सहरको कोलाहलको चित्रणले उन्यासलाई मनमोहक बनाएको छ । ग्रामीण जनजीवन, रहनसहनलाई पनि यस उपन्यासले परिवेशको रुपमा ल्याएको छ । ग्रामीण क्षेत्रको यात्रा मेलापात, किसानको दिनचर्या, स्थानीय वजार, खेतीपाती, होटल व्यवसाय, उकाली ओरालीको वयानले नेपालको पाहाडी जिवनको परिवेशलाई खुलस्त पादैछन् । यस उपन्यासमा भौगोलिक परिवेश मात्र नभएर आन्तरिक परिवेशलाई पनि लिइएको छ । सामाजिक अन्धविश्वस, रुढीवादी परम्परा आदिलाई पनि यहाँ परिवेश चित्रणका क्रममा उपयोग गरिएको देखिएको छ । धामीझाँक्रीको विश्वासमा परेको हाम्रो नेपाली समाजको परिवेश पनि आएको छ । सामन्तहरुले निमुखा प्रति गरेको शोषण देखिन्छ । यस उपन्यासमा यथार्थको चित्रण छ मानिसले नचाहादा नचाहादै पनि परिस्थिति र समयको जन्जिरमा मानिस फस्नुपर्ने बाध्यात्मक परिवेश देखिन्छ । यस उपन्यासमा ईर्ष्यालु भन्दानी सहयोगी भावको नै परिवेश अगाडि रहेको छ ।

निर्दोष हत्या उपन्यासमा आएका पात्रहरूलाई सामाजिक यथार्थ पात्रहरूका रूपमा लिँदा यस भित्र गाउँले जीवनको र परिवेशलाई राम्ररी चित्रण गरेको पाइन्छ । उपन्यासमा मान्छेका भोगाइ, पीडा, व्यथा, बेदना र बाध्यताका बाबजुत जीवन यापनाका यथार्थ पक्षलाई भेट्न सकिन्छ । बि.स. २०२४ साल तिरको पञ्चायतकालको परिबेशमा यो उपन्यास रचना गरिएको हो नेपालको भोजपुर जिल्लको ग्रमीण भेगको चर्चा यस उपन्यासमा गरिएको छ । यस उपन्यासको प्राकृतिक, सामाजिक, राजनैतिक र आर्थिक परिबेश र वातावण रहेको छ ।

---

८. ऐजन पृ.५५

५.७ उद्देश्य

बिना उद्देश्य कुनै पनि साहित्यिक कृति रचना हुदैन । त्यसैले यस उपन्यासमा उन्यासकारले प्रत्यक्ष तथा अप्रत्यक्ष रुपम निश्चित उद्देश्य राखेका छन् । उपन्यासमा खासगरी सामाजिक र वैयक्तिक जीवनको विभिन्न पक्षको विस्तृत अध्ययन गरिएको हुन्छ । उपन्यासमा चित्रित जीवनको यथार्थ वर्णन मात्र नभएर तिनीहरुका माध्यमबाट जीवन र जगत्को विशिष्ट दृष्टिकोणलाई प्रकट गरिएको हुन्छ । विना उद्देश्य रचना गरिएको कुनै पनि रचना सार्थक हुदैनन् । साहित्यिक जगतमा पूर्वमा र पशिचममा दुवैतिरका विद्वानहरुले लेखक र पाठकका दृष्टिबाट साहित्यको प्रयोजनको चर्चा गरिएको पाइन्छ । साहित्यमा उद्देश्य र प्रयोजनले एउटै कुरालाई जनाउँछ । यसले अपेक्षित परिणाम सामाजिक तथा वैयक्तिक प्रयोजनका लागि हुने सहभागिता समेतलाई बुझाउँछ । हरेक विधाका साहित्यिक कृतिको सिर्जना उद्देश्यमुलक ढंगले गरिने हुँदा साहित्य सिर्जनाका पछाडि प्रत्यक्ष वा परोक्ष रुपमा कुनै न कुनै प्रकारको उद्देश्य अन्तर्निहित हुन्छ ।[९] उपन्यासको विषय अनुसार पाठकहरुमा सामाजिक चेतना दिनु, विकृत्ती विसङ्गति, रुढीवादी परम्परा सुधारको आह्वान गर्नु, धार्मिक सन्देश दिनु, पाठकहरुमा मनोरञ्जन दिनु, परिवेशको वर्णन गर्नु नै उपन्यासको उद्देश्य हो । उपन्यासको अर्को महत्वपूर्ण उद्देश्य भनेको समाजलाई चेतनशील बनाएर परिवर्तनको बाटोमा डोऱ्याउनु हो ।

निर्दोष हत्या उपन्यसमा उपन्यासकार राईले ग्रामीण जनजीवनलाई परिवर्तन तर्फ लैजान खोजेका छन् । आशिक्षित गाउँका सोझा सिधा ग्रामीण वासिन्दालाई देशमा आएको परिवर्तन सँगै उनले परिवर्तित गर्न चाहेका छन् । यस उपन्यासमा धनी र गरिब बीचको दुरी पनि चित्रण गरिएको छ । दुवै वर्ग मिलेर अगाडि बढ्दा असम्भव कुरा केही रहँदैन् । राईले

यस उपन्यास मार्फत मानिस निर्दोष हुँदाहुदै पनि कसरी दोषी ठहरिन्छ भन्नेकुरा राईले   चित्रण गरेका छन् । वास्तविकताको गहिराइमा नपुगी गरिएको निर्णय कति घातक हुन्छ भन्ने विषयको उठान यो उपन्यासले गरेको छ । ख्याल ख्याल गर्ने वा रमाइलोको नाममा आवश्यकता भन्दा बढी कार्य गर्दा हुने दुर्घटना यो उपन्यास मार्फत लेखकले छर्लङ्ग पारेका छन् ।

९. ऐजन पृ.५१

सानो गल्तीले गर्दा मानव जीवन कती दर्दनाक हुन्छ भन्दै । मानिसले पटक पटक दोहोऱ्याउने गल्तीले दुर्घटना निम्तिने कुरा यहाँ उललेख छ ।

लेखकले यो उपन्यासमा दुई पक्षको उजागर गर्न खोजेका छन् । एउटा समाजसेवा र अर्को मानवीय गल्तीले निम्त्याउने परिस्थिति हो । समाज सुधार नै विकासको पहिलो खुट्कीलो हो भन्नेकुरा उपन्यासकारले भुलेका छैनन् । त्यसैले त हरेक युवालाई उनी जागरुक र शिक्षित बनाउन चाहान्छन् । सामाजिक रुढिवादी जस्ता कुराले समाजलाई कतिसम्म भ्रमित पार्छ भन्नेकुरा उनले यस उपन्यासमा उल्लेख गरेका छन् । राईको देश विकास गर्ने उद्देश्यको दृढता पनि यस उपन्यासमा देख्न पाइन्छ ।

नेपालको कानुनी व्यवस्था कतिसम्म त्रुटिपूर्ण छ भन्नेकुरा देखाउनु पनि राईको उद्देश्य रहेको छ । अनुसन्धानमा हुने कमजोरीले निर्दोषले सजाय पाउने र दोषीले सफाइ पाउने प्रवृत्तिको भण्डाफोर गर्नु यो उपन्यासको लक्ष्य हो । कतिपय घटना नचाहाँदा नचाहाँदै पनि हुन्छन् । यस्ता घटनाको दोष कसैको हुँदैन । तर पनि कसै न कसैलाई दोषी ठहऱ्याइन्छ र सजाय दिइन्छ । वास्तवमा यो गलत हो भन्ने कुरा निर्दोष हत्या उपन्यास मार्फत प्रष्ट्याइएको छ ।

यो **निर्दोष हत्या** उपन्यासमा तीनवटा हत्या भएका छन् । यी हत्या यस्ता छन्कि दोष कसैको पनि छैन । ज्यान मार्ने अभिप्राय बोकेर गरिएको हत्यालाई मात्र हत्या भनिन्छ । यस उपन्यासमा भएको घटना हत्या नभएर भवितव्य मात्र हो । पूर्वाग्रह विना झुक्किएर भएका दुर्घटनालाई हत्या भन्न मिल्दैन । सत्यभामाको हत्या सुरेन्द्रको हातमा रहेको बन्दुक पड्केर भयो । सुरेन्द्रको अभिप्राय भाउजू मार्ने थिएन । झुक्किएर ट्रेगर दब्दा गोली लागेर सत्यभामाको हत्या हुन्छ । यस घटनामा कसैको दोष नभएको तर समय र परिस्थितिले तेस्रो व्यक्तिले सजाय पाएको कुरा उल्लेख गरिएको छ ।

निर्दोष हत्या उपन्यासले कानूनलाई नै चुनौती दिएको छ । कसैले नदेखिकन भएको हत्याको निर्णय गर्न वास्तविकताको अनुसन्धान नै नगरी घरघरमा सुतेका गाउँलेको सर्जमीनबाट फौजदारी केशको निर्णय गरिनु कतिससम्म न्यायसंगत हुन सक्छ भन्ने कुरा पनि यस कथावस्तुबाट अवगत हुन्छ । यो कथावस्तुले नेपाली कानूनी व्यवस्था कतिसम्म त्रुटिपूर्ण छ भन्नेकुरा पनि इङ्गित गर्छ ।

शिक्षाले मात्र विकास सम्भव छ । समाजका अन्धविश्वास र रुढीवादी परम्परालाई विस्तारै पन्छाउँदै अगाडि बढ्नु पर्ने प्रेरणा दिनु यो उपन्यासको उद्देश्य हो । यस उपन्यासमा कानूनी त्रुटिलाई औंल्याउने कार्य गरिएको छ । साथी साथीको मित्रता, प्रेम र त्याग एकातिर देखाइएको छ भने अर्कोतर्फ साथीभाइको लहैलहैमा लाग्दा आफ्नो जिन्दगी नै बर्वाद भएको देखाइएको छ । कुरै नबुझी लिइएको निर्णयले पश्चताप गरेको र समय र पारिस्थिति विचार नगरी बोल्नाले कसैको मानव जीवन वर्वाद भएको कुरा यहाँ उल्लेख छ । मानव जीवनका पाइला पाइलामा सोचविचार पुऱ्याएर कार्यगर्नु पर्छ । यदि यस्तो गर्न नसके ठूलो दुर्घटना निम्तिन्छ, यस्ता दुर्घटनालाई रोक्न सकिँदैन । समयमानै सतर्कता अपनाउनु पर्छ । पछुताएर कुनै फाइदा हुँदैन भन्ने कुरा राईले प्रस्तुत उपन्यास निर्दोष हत्या मार्फत उल्लेख गरेका छन् । त्यसकारण यी माथि उल्लेख गरिएका कुाहरुको परिपूर्ति नै यस उपन्यासको मुल उद्देश्य रहेको भन्न सकिन्छ ।

५.८ दृष्टिविन्दु

आधुनिक उपन्यासमा दृष्टिविन्दुको महत्वपूर्ण भुमिक रहन्छ । उपन्यासमा कथावाचकको स्थानलाई दृष्टिविन्दु भनिन्छ । कृतिलाई पाठक समक्ष उपस्थित गर्ने तरिका वा पद्धतिलाई दृष्टिविन्दु भनिन्छ । कुन उपन्यास कसको आख्यान हो र त्यसलाई भन्ने समख्याता को हो भन्ने कुरा नै दृष्टिविन्दु हो ।[१०] उपन्यासको उपन्यासकारले कुनै पात्रका माध्यमद्वारा वा स्वयम् आख्यान प्रस्तुत गर्दछ । यस हिसाबले उपन्यासमा प्रयुक्त दृष्टिविन्दु दुई प्रकारका हुन्छन् । उपन्यासकारले आख्यान प्रस्तुत गर्दा आफू उपस्थित नभई पात्रको प्रयोग गरेको हुन्छ भने त्यो तृतीय दृष्टिविन्दु हो । उपन्यासकारले आख्यान प्रस्तुत गर्दा स्वयम् उपन्यासकारबाट नै गरेको भए त्यो प्रथम दृष्टिविन्दु हो ।

आन्तरिक तथा प्रथम पुरुषीय दृष्टिविन्दुमा म का माध्यमबाट आख्यान प्रस्तुत हुन्छ । बाह्य तथा तृतीय पुरुषीय दृष्टिविन्दुमा पृथक रहेर उपन्यासकारले पात्रका माध्यमबाट आख्यान प्रस्तुत गरेको हुन्छ । तृतीय पुरुष दृष्टिविन्दुलाई सर्वज्ञ, सीमित, र वस्तुगत गरी तीन प्रकारमा विभाजन गरिन्छ । प्रथम पुरुष दृष्टिविन्दु केन्द्रीय र परिधीय गरी दुई प्रकारका हुन्छन् । उपन्यासमा यसको प्रयोग उन्यासकारको प्रस्तुतिमा भर पर्दछ ।

---

१०. ऐजन पृ. ४१

निर्दोष हत्या उपन्यास तृतीय पुरुष दृष्टिविन्दुमा प्रस्तुत छ । यस उपन्यासमा उपन्यासकारले सुरेन्द्र, वीरुबहादुर र ठूलीकान्छी आदि पात्रहरुले भोगेका कुराहरुलाई आफूले देखेझैं गरी उपन्यासका सहभागीहरुको वर्णन गरेका छन् । उपन्यासमा उनीहरुका जीवनमा घटेका घटनाहरुलाई शृङ्खलावद्ध रुपमा प्रस्तुत गरेको पाइन्छ । उपन्यासको आरम्भदेखि अन्त्यसम्म नै उनीहरुको महत्वपूर्ण भूमिका रहेको छ । उपन्यासमा उपन्यासकारको कुनै पनि सहभासगिता छैन । उनले पात्रहरुको कथानकलाई प्रस्तुत गरेका छन् । त्यसैले यो उपन्यास तृतीय पुरुष दृष्टिविन्दुमा संरचित भएको छ । उपन्यासका मुख्य पात्र सुरेन्द्र वीरुबहादुर र ठूलीकान्छीको केन्द्रीयतामा उपन्यासको कथावस्तु अगाडि बढेको छ । यिनीहरु सबै तृतीय पुरुषका रुपमा उपन्यासमा प्रस्तुत भएकाले यो उपन्यास बाह्य दृष्टिविन्दुमा संरचित छ ।

५.९ भाषाशैली

भाषा र शैली शब्दको समस्त रुप नै भाषाशैली हो । भाषा साहित्यिक अभिव्यक्तिको मार्ग हो । भाषाले उपन्यासका सबै तत्वलाई सङ्गठित गर्दछ । शैली भाषाका माध्यमबाट गरिने निजी अभिव्यक्ति हो । उपन्यासमा गद्य भाषाका माध्यमबाट अभिव्यक्ति गरिएको हुन्छ । शैली अभिव्यक्तिको तरिका हो । लेखकीय अभिव्यक्तिको ढाँचा वा कौशललाई बुझाउने शैलीलाई खास ठाउँमा खासखास भाषिक एकाइको विन्यास गरी सौन्दर्यमूलक बनाउन सकिन्छ । उपन्यासको भाषा स्थूल तत्व हो भने शैली आन्तरिक तत्व हो । शैली भाषाप्रयोगको मौलिक तरिका भएकोले भाषा र शैली एकै तत्व हो । भाषाको शैली उपन्यासको गौरव हो ।[११]

निर्दोष हत्या उपन्यासमा हाम्रो समाजका विविध चरित्रका पात्रहरु छन् । पात्र अनुसारको भाषाशैली हुनु यसको सबल पक्ष हो । छोटा संवाद ठाउँठाउँमा आएका छन् । उखान, टुक्का र थेगो पनि यस उपन्यासमा कतैकतै भेटिन्छन् । छोटा सरल वाक्य गठनले उपन्यास सरल बन्न गएकोछ । उपन्यासमा प्रयोग भएका सरल वाक्यका साथै तत्सम, तद्भव र आगन्तुक शब्दको प्रयोग भएको छ । यस उपन्यासमा ग्रामीण जनजीवनमा बोलिने बोलिचालीको भाषा शैली जस्ताको तस्तै प्रस्तुत गरिएको छ । यसमा राजनैतिका कुराहरु, संगठनका कुराहरु पनि उठाइएको छ । सहरीय भिडभाड कोलाहालको पनि थोरै चित्रण गरिएको छ ।

११. ऐजन पृ.४१

निर्दोष हत्या उपन्यास सरल रेखीय ढाँचाको शैलीमा प्रस्तु भएको छ । उपन्यासको सुरुवात तरुणदलको बैठकबाट गरिएको छ । यसमा राजनैतिक शब्दहरु छन् । यसको कथानक वैठक सकेर निस्किएका दुई पात्र बीचको कुराकानीबाट सुरुभएको छ । यस उपन्यासमा पूर्वभोजपुर जिल्लाको स्थानीय भाषाशैली प्रस्ततु छ । त्यहाँका स्थानीयको जनजिब्रोमा उच्चारित भाषाको प्रयोगले यो उपन्यास अफ सरल बनेको छ । यसमा जातीय पहिचानका विभिन्न धार्मिक सांस्कृतिक विषयवस्तुको प्रस्तुति छ । भोजपुरको स्थानीय भाषाशैली देखि काठमाण्डौ सहरको भाषाशैली सम्म यो उपन्यासले अँगालेको छ ।

५.१० निष्कर्ष

निर्दोष हत्या उपन्यास ग्रामीण जनजीवनको ऐना जस्तै छर्लङ्ग छ । यस उपन्यासमा ग्रामीण जीवनमा घटेका घटनाहरुको यथार्थ प्रस्तुति छ । गाउँका सोफा मानिसलाई शिक्षाको ज्योति छर्न सके राष्ट्र विकास हुन्छ । यसरी कार्य गर्न संगठनको आवश्यकता हुन्छ । त्यस्तै संगठन मध्येको तरुणदल पनि एक हो । जसले जनमानसलाई जागृत गर्न तत्कालीन समयमा ठूलो हिस्सा ओगटेको थियो । यसका पात्रहरु तरुणदलमा लागेर समाजका कुरीति र कुसंस्कारलाई विदा गर्दै शिक्षाको ज्योति छर्दछन् । एउटा पाटोमा लेखकले विकास र शिक्षालाई महत्व दिएका छन् भने अर्को पाटोमा मानवीय गल्ती कतिपय निर्दोष हुन्छन् भन्ने कुरा उल्लेख गरेका छन् । मानिसले ख्याल ख्यालमा गरेको गल्तीको परिणाम भोग्ननै नसकिने सम्मका हुन्छन् । घटनाको गहिराइ सम्म नपुगी गरिएको निर्णय घातक हुन्छ । यस्ता निर्णयले गर्दा निर्दोष मानिस सजायको भागिदार हुन्छ र दोषी उम्कन्छ । विकास भनेकै शिक्षा हो । शिक्षा विना कुनै पनि कुरा सम्भव छैन । सोच विचार गरेर मात्र निर्णय गर्नुपर्छ ख्याल ठट्टा आवश्यक भन्दा बढी गर्नु हुन्न । हतियार सँग खेल्नु भनेको दुर्घटना निम्त्याउनु हो । नचाहाँदा नचाहाँदै भएको दुर्घटना निर्दोष हुन्छ तर सजाय कसैन कसैले पाउँछ । विचार नपुऱ्याई वोल्नाले पनि दुर्घटना निम्त्याउँछ । हरेक कार्य गर्दा पाइला पाइलामा विचार पुऱ्याउनु पर्छ भन्ने अभिव्यक्ति उपन्यासमा व्याप्त छ ।

दीवानसिंह राईको वास्तविक जीवन र उपन्यासको कथावस्तुलाई तुलना गरी हेर्ने हो भने धेरै हदसम्म मिल्न गएको देखिन्छ । लेखक स्वयम् राजनीतिमा लागेर समाजसुधारको बाटो अँगालेका मान्छे र यो उपन्यासले पनि समाज सुधारकै पक्ष लिएको छ । लेखकको वास्तविक जीवनमा घटेका घटना र उपन्यासमा घटेका घटना मिल्दाजुल्दा छन् । यस

उपन्यासका पात्रहरू पनि राजनीति गर्छन् । समाज सुधारको बाटो अपनाउँछन् । रात्री विद्यालय चलाएर पिछडिएका ग्राम्यबासीलाई साक्षर बनाउने अभियान चलाउँछन् । विद्यालय खोलेर बालबालिकाको पढ्ने लेख्ने अधिकार सुरक्षित गर्छन् । **निर्दोष हत्या** उपन्यास सामाजिक उपन्यास हो । यसमा रहेका पात्रहरू समाज सुधारको पक्षमा उभिएका छन् । यस उपन्यासलाई सामाजिक यथार्थवादी उपन्यास भन्न सकिन्छ । यसमा मित्रताको सम्मान गरिएको छ । मित्र कस्तो हुनुपर्छ भन्ने कुरा निर्दोष हत्या उपन्यासमा उजागर गर्न खोजिएको छ । **निर्दोष हत्या** उपन्यास पात्रहरूको प्रयोगको आधारमा बहुपात्रीय उपन्यास भन्न सकिने नै देखिन्छ । यसले गर्दा यस उपन्यासको कथावस्तुले समाजमा रहेका सबै खालका मानिसहरूको उपस्थित हुने सम्भावनाको सङ्केत गर्दछ ।

छैटौं परिच्छेद

उपसंहार

यस शोधको पहिलो परिच्छेदमा शोधपत्रको सामान्य रूपरेखा प्रस्तुत गरिएको छ । यस परिच्छेदको खण्डहरुमा विषय परिचय, शोधपत्रको समस्या कथन, शोधकार्यका उद्देश्यहरु, पूर्वकार्यको समीक्षा, शोधपत्रको औचित्य, महŒव र उपयोगिता, शोधपत्रको सीमाङ्कन, सामग्री सङ्कलनको विधि, सैद्धान्तिक ढाँचा, शोधविधि र शोधपत्रको रूपरेखा प्रस्तुत गरिएको छ ।

दोस्रो परिच्छेदमा दीवानसिंह राईको जीवनीको चर्चा गरिएको छ । दीवानसिंह राईको जन्म वि.सं १९८३ साल कार्तिक २५ गते भोजपुरको छिनाम्खु गा.वि.स. वडा नं. २ छिनाम्खु गाउँमा भएको हो । यस परिच्छेदमा दीवानको जन्म, मृत्यु, पारिवारिक पृष्ठभूमि, बाल्यकाल, शिक्षा दिक्षाको चर्चा गरिएको छ । दीवानको दाम्पत्य जीवन र यसका सुख दुःखका क्षणहरुको उल्लेख गरिएको छ । दीवानका सन्तानका बारेमा छोटो चर्चा साथै, आर्थिक अवस्थाको पनि उल्लेख गरिएको छ । दीवानका व्यक्तिगत रूचि र स्वभाव के कस्ता थिए, शारीरिक अवस्था कस्तो थियो भन्ने कुराको जानकारी गराइएको छ । दीवानले गरेको देश विदेशका भ्रमणहरु र उनका विचार र मान्यतालाई पनि प्रष्ट्याइएको छ । दीवानलाई साहित्यिक क्षेत्रमा प्रवेश गर्ने प्रेरणा र प्रभावको जानकारी दिइएको छ । भोजपुरको ग्रामीण जनजीवनमा हुर्किएका दीवानसिंह राईको जीवनीका विभिन्न पाटाहरु केलाउने कार्य दोस्रो परिच्छेदमा गरिएको छ ।

तेस्रो परिच्छेदमा दीवानका व्यक्तित्वका विविध पाटाहरु केलाउने काम भएको छ । यस परिच्छेदमा दीवानको साहित्यिक व्यक्तित्व भित्रका उपन्यासकार व्यक्तित्व कवि व्यक्तित्व, निबन्धकार व्यक्तित्व, अनुवाद व्यक्तित्व र कथाकार व्यक्तित्वको चर्चा गरिएको छ ।

साहित्येतर व्यक्तित्वमा फौजी व्यक्तित्व र राजनैतिक व्यक्तित्वको चर्चा गरिएको छ । दीवानका राजनैतिक व्यक्तित्वलाई चरण विभाजन गरेर चर्चा परिचर्चा गरिएको छ । यसमा सुरु देखि वि.सं. २००७ सम्मलाई राजनैतिक पृष्ठभूमि तयारी समय भनिएको छ । वि.सं. २००८ देखि २०१४ सम्म राजनैतिक व्यक्तित्वको आरम्भ र सक्रियता भनेर उल्लेख छ । वि.सं. २०१५ देखि २०१७ सम्मलाई राजनैतिक व्यक्तित्वको उत्कर्ष कालको चर्चा छ । वि.सं

२०१७ देखि २०२९ सम्म राजनैतिक व्यक्तित्वको जेल जीवन र दीवानको जीवनको अन्त्यको उल्लेख गरिएको छ ।

चौथो परिच्छेदमा दीवानको साहित्यिक व्यक्तित्वको उल्लेख छ । यसमा साहित्यिक यात्रा र चरण विभाजन गरिएको छ । दीवानको साहित्यिक यात्रालाई पूर्वाद्ध र उत्तरार्ध गरी दुई चरणमा विभाजन गरिएको छ । सुरुदेखि वि.सं. २०२० सालसम्म पूर्वाद्ध र वि.सं २०२१ देखि २०२९ साल सम्म उत्तराद्ध चरण गरेर विभाजित छ । यसमा दीवानका लेख रचनाका प्रकाशित अप्रकाशित सूचि तयार पारिएको छ । दीवानसिंह राईले जेल जीवनमा थुप्रै साहित्यिक कृतिहरु रचना गरेतापनि प्रकाशित कृति एउटै मात्र उपन्यास **निर्दोष हत्या** हो । अर्को एउटा उपन्यास प्रकाशनको तयारीमा छ तर त्यसको पनि शीर्षकको टुङ्गो लागेको छैन । जीवनमा धेरै उतारा चढाव भोगेका दीवानले आफ्ना रचनामा भोगाइहरुलाई प्रस्तुत गरेका छन् ।

पाचौं परिच्छेदमा दीवानको एक मात्र प्रकाशित कृति, **निर्दोष हत्या** उपन्यासको विभिन्न कोणबाट व्याख्या र विश्लेषण गरिएको छ । 'निर्दोष हत्या' उपन्यासमा समाज र विकासका कुराहरु मानवीय गल्तीले निम्त्याउने दुर्घटना, मित्रतामा गरिने त्याग र अन्धो कानूनका कमजोरीहरु यथार्थपरक ढङ्गले उतारिएको छ । मानवीय जीवनका भोगाइहरु, गरिवीको पिडा, किशोर अवस्थाका शोचविचार आदि कुराहरुलाई उपन्यासकारले यस उपन्यासको माध्यद्धारा छर्लङ्ग पारेका छन् ।

वाल्यकाल भोजपुरमा नै विताएका दीवानको सानै उमेरमा विवाह हुन्छ । विवाह पश्चात् लाहुर गएका दीवानको एस.एल.सी सम्मको अध्ययन पल्टनमा नै भएको हो । वि.सं. २००७ सालमा देशमा आएको परिवर्तनको लहरले दीवानलाई पनि स्वदेश फर्कायो । स्वदेमा आएर दीवान नेपाली राजनीतिमा होमिएर जनता र राष्ट्रका लागि काम गर्न थाले । राजनीतिमा अनेकन झमेलामा फस्दै उम्कदै दीवान गृह सहायक मन्त्री सम्म भएका व्यक्ति हुन् । आर्थिक रूपमा सुसम्पन्न परिवारमा जन्मिएका दीवान शारीरिक रूपमा पनि राम्रा देखिन्थे । दीवानको वि.सं. २०२९ साल भाद्र २ गते राजनैतिक इसुका कारण मोरङ्को झोडामा हत्या गरियो ।

दीवान एक कुशल राजनीतिज्ञ थिए । देश र जनताका बारेमा सोच्ने दीवान सदैव राष्ट्र विकासमा अग्रसर व्यक्तित्व थिए । तत्कालीन पञ्चायत सरकारले पचाउन नसकेर योजना बद्ध ढंगले दीवानको हत्या गरायो ।

उपन्यासकार राईको मृत्यु र उहाँको उपन्यास निर्दोष हत्याको कथावस्तु उस्तै जस्तो लाग्छ । हेर्दा राईको मृत्यु पनि एक दुर्घटना थियो । तत्कालीन सरकारले राईलाई पचाउन नसकेर षड्यन्त्र रचेर हत्या गरेको थियो । वास्तवमा दीवान निर्दोष थिए । उनको दोष थियो त देश र जनताका लागि लड्नु, पञ्चायतमा प्रवेश नगर्नु, एक सच्चा देशभक्त नेता हुनु । यस्तै कारणले गर्दा नै योजनावद्ध ढंगले मोरङ्को भ्mोडा काण्डमा फसाएर दीवानको जेलका कैदीमार्फत हत्या गरियो ।

दीवानको उपन्यासको नामै **निर्दोष हत्या** छ । यस उपन्यासमा तीनवटा हत्या भएका छन् । ती हत्या हत्या गर्ने मनसाय बोकेर गरिएका थिएनन् । एउटा हत्या ख्याल ठट्टा गर्ने मनसायमा एक्कासी बन्दुक पड्कँदा हुन्छ । दोस्रो हत्या बाइरोडको बाटोबाट गाडी खस्दा हुन्छ । तेस्रो हत्या अचानक बाटो काड्दा गाडीले किचेर हुन्छ । यहाँ तीनवटा हत्या त हुन्छन् तर यसमा कसैको दोष छैन । यस्ता दुर्घटनाले देशको कानूनलाई नै औँला ठड्याएका छन् । कसैको दोष नरहँदा खोज र अनुसन्धानमा हुने कमजोरीले गर्दा निर्दोषले सजाय पाउनु जस्ता कुराहरू यस उपन्यासमा उल्लेख छन् । दीवानसिंह राई कुशल राजनीतिज्ञ र कुशल साहित्यकार हुन् । राई साहित्यमा जीवनका भोगाइलाई यथार्थ रूपले चित्रण गर्ने स्रष्टा हुन् ।

वि.सं. १९८३ साल कार्तिक २५ गते पिता ध्यानबहादुर राई र माता अमृता राईको जेठो सन्तानका रुपमा दीवानसिंह राईको जन्म भएको हो । दीवानको परिवार ग्रामीण भेगको सम्पन्न परिवार थियो । त्यसैले उनको बाल्यकाल सुखैसँगै वितेको पाइन्छ । गाउँमा विद्यालयको अभावले गर्दा दीवानको शिक्षा घरमानै सीमित रह्यो । दीवानले विद्यालय गएर पढ्ने मौका वाल्यकालमा पाएन्न । दीवान वि.सं.१९९७ सालमा नन्दकुमारी राईसँग विवाह वन्धनमा वाँधिए । विवाह पश्चात दीवान ब्रिटिष सेनामा भर्ना भए । सेनामा कार्यरत हुँदा दीवानले औपचारीक शिक्षाा ग्रहण गर्ने मौका पाए । दीवानले सेनामा कार्यरत रहदै म्याट्रिक पास गरेका हुन् । दीवानले वि.सं. २००७ सालमा नेपालमा प्रजातन्को आगमन भएको समाचार सुने । दीवानलाई आफ्नै देशमा गएर काम गर्नु पर्छ भन्ने सोच आयो । दीवान वि.सं. २००८ सालमा सेनाको जागिर छाडेर नेपाल आए । दीवानले नेपाल आएर नेपाली

काङ्ग्रेस पार्टीको सदस्यता ग्रहण गरे । नेपाली काङ्ग्रेको सक्रिय कार्यकर्ता भएर दीवान राजनीतिमा होमिए । देशमा दीवानको लोकप्रियता विस्तारै वढ्दै गयो । दीवानले वि.सं. २०१५ सालको चुनावमा चुनाव लड्न नेपाली काङ्ग्रेस पार्टीको तर्फबाट टिकट पाए । भोजपुर उत्तरबाट चुनाव जितेर दीवान सभासद भए । वि.पि.को नेतृत्वमा वनेको सरकारमा दीवान गृहसहायक मन्त्री बने । वि.सं. २०१७ सालमा राजा महेन्द्रले देशमा बहुदलीय पद्धति अन्त्य गरेर पञ्चायत व्यवस्था लागु गरे । सम्पूर्ण दलका नेता कार्यकर्तालाई पञ्चायत सरकारले समातेर जेल हाल्यो । जेलपर्ने नेताहरु मध्येका एक दीवान पनि हुन् । वि.सं. २०२५ सालमा जेलबाट मुक्त भएर दीवानले भारतमा केही समय निर्वासित जीवन विताए । दीवान नेपाल फर्कदा मोरङ्को झोडामा सुकुम्वासी समस्याले उग्ररूप लिदै थियो । झोडाको समस्या सुल्झाउन झोडा आयोगका अध्यक्ष शेरबहादुर शाहीले दीवानसँग सहयोग मागे । पूर्व मित्रको आग्रह नकार्न नसकेका दीवानले शाहीलाई सहयोग गरे । झोडा काण्ड सुल्झाउन सहयोग गरेको गुन तिर्न शाहीले दीवानका नाममा चार विघा जमिन दर्ता गराइदिए । दीवान आफूले पाएको जग्गा भोग चलन गर्न जग्गा भएको ठाउँमा गए । दीवान जग्गा भोगचलन गर्न आएको कुराले काकुमका झोडावालहरु एकदमै आक्रोसित भए । त्यही आक्रोशित भिडमा खतर्नाक कैदीहरुलाई सजाय माफ दिएर दीवानलाई मार्न तत्कालिन सरकारले पठायो । तिनै कैदीहरुले वि.सं. २०२९ साल भाद्र २ गते दीवानको हत्या गरेर राता रात नेपालको सिमाना पार गरे भनेर उल्लेख गरिएको छ । सरकारले दिएको चार विघा जमिननै दीवानको मृत्युको कारण वन्न पुग्यो ।

दीवान एक कुशल राजनीतिज्ञ थिए । दीवानले आफ्नो जीवनकालमा कसैको कुभलो सोचेन्न । देश र जनताकै पक्षमा वकालत गर्ने दीवान प्रजातन्त्र प्रेमी थिए । राष्ट्र विकासको लागि आफै लागिपर्नु पर्छ भन्ने मान्यता भएका दीवान राष्ट्रप्रेमी नेता हुन् । दीवानका विचारमा राष्ट्र निर्माणमा लाग्नु नै सम्पूर्ण नेपालीको एउटै धर्म हो ।

दीवानसिंह राईको जीवनको दोस्रो पाटो साहित्य लेखन हो । साहित्यकार दीवानसिंह राईले जेल जीवन विताउने क्रममा थुप्रै साहित्यिक रचनाहरु रचना गरेका छन् । दीवानले साहित्य क्षेत्रमा विभिन्न विधामा जस्तै कविता, कथा, निबन्ध, उपन्यास, अनुवाद आदि क्षेत्रमा कलम चलाएका छन् । दीवानको एक मात्र प्रकाशित उपन्यास **निर्दोष हत्या** हो । दीवानले सबैभन्दा धेरै कविता लेखेका छन् । प्रकाशन नभएका कारण उनका कृति चर्चामा छैन्न ।

दीवानका व्यक्तित्वका पाटाहरुलाई केलाउँदा साहित्यिक र साहित्येतर व्यक्तिन्व दुवैले स्थान दिइएको छ । साहित्यिक व्यक्तित्वमा दीवानमा उपन्यासकार व्यक्तित्व, कवि व्यक्तित्व, निबन्धकार व्यक्तित्व अनुवाद व्यक्तित्व र कथाकार व्यक्तित्व रहेका छन् । साहित्येतर व्यक्तित्वमा दीवानमा फौजी व्यक्तित्व, राजनैतिक व्यक्तित्व, धार्मिक व्यक्तित्व, शैक्षिक व्यक्तित्व, सामाजिक व्यक्तित्व, सम्झौताहिन व्यक्तित्व, निडर र स्वभिमानी व्यक्तित्व, राष्ट्रवादी व्यक्तित्व, विकासप्रेमी व्यक्तित्व, सामुहिक व्यक्तित्व, यथार्थ व्यक्तित्व, बहुभाषि व्यक्तित्व र मृदुभाषी व्यक्तित्व पर्दछन् । दीवान आफ्नो जीवनकालमा आफ्नो व्यक्तित्व निर्माणमा सदै लागि परेको देखिन्छ ।

दीवानको जीवनमा धेरै उतारचढावहरु आए । यिनै उतराचढावहरुलाई झेल्दै उनी जीवनको यात्रामा अगाडि बढ्दै गए । यसरी जीवनका पाइला चाल्ने क्रममा दीवानको व्यक्तित्व निर्माण भएको हो । दीवानले आफ्नो जीवनकालमा राजनीति मात्र नगरेर साहित्य रचनामा पनि आफूलाई सक्रिय तुल्याए त्यसैले उनको कृतित्वको पनि चर्चा परिचर्चा गर्न पाइएको छ ।

दीवानको एकमात्र प्रकाशित कृति **निर्दोष हत्या** उपन्यास हो । दीवान उपन्यासकार हुन् । उनका उपन्यासमा सामाजिक यथार्थता झल्कन्छ । उनको उपन्यासलाई समाजको ऐना भन्दा पनि परक नपर्ल । किनभने समाजमा घट्ने घटनाहरुको दुरुस्तै चित्रण उनको उपन्यास **निर्दोष हत्या** मा गरिएको छ ।

दीवानले आफ्नो उपन्यासमा भएका हत्या हत्या गर्ने उद्देश्य नभइ अञ्जानमा भएकाले त्यस्ता हत्यामा कसैको दोष रहदैन भन्नेकुरा देखाउन खोजेका छन् । दीवानको उपन्यास पढ्दा उनको आफ्नै भविष्यमा हुने हत्या देखेर वा थाहापाएर उनले उपन्यास लेखेको जस्तो अनुभव हुन्छ । तर यो कुरा एउटा संयोग मात्र हो । उपन्यासमा भएका घटना भवितव्य हो । त्यस्ता घटनालाई हत्या भन्न मिल्दैन । हत्या हुनका लागि सुनियोजित योजना आवश्यक पर्छ । उपन्यासमा त्यस्तो केही छैन । त्यसैले उपन्यासमा पात्रहरुको मृत्यु दुर्घटना हो । लेखक राईको सुनियोजित योजनाबद्ध तवरले गरेको हत्या हो ।

जीवनमा धेरै राम्रा काम गरेका व्यक्ति दीवानको तत्कालिन सरकारले हत्या गऱ्यो । एउटा सच्चा देशभक्त व्यक्तिको जीवन समाप्त भयो ।

सन्दर्भ ग्रन्थसूची

उपाध्याय, सूर्यप्रसाद, २०५२, स्वर्गीय साथी दीवानलाई हार्दिक श्रद्धाञ्जली, दीवानसिंह राई स्मृतिपुष्प पृ. ३५ ।

कोइराला, विश्वेश्वरप्रसाद, जेल जर्नल जगदम्बा प्रकाशन २०५४ ।

ढकाल, भूपति "भूपति", **विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाका कथा र उपन्यासहरूको विश्लेषण**, पाँचौं संस्कण., काठमाडौँ : एबीसी प्रकाशन, २०६७ ।

नेपाल, ज्ञानमणि, २०५२, देवानजी यतिखेर झोडामा नजानु, शहीद दीवानसिंह राई स्मृतिपुष्प, पृ.४७ ।

थापा, बद्रीविक्रम, २०५२, दीवानसिंह राईमा श्रद्धाञ्जली, शहीद दीवानसिंह राई स्मृति पुष्प पृ. २० ।

प्रधान, कृष्णचन्द्र, **नेपाली उपन्यास र उपन्यासकार**, तेस्रो संस्क., काठमाडौँ : साझा प्रकाशन, ०५२ ।

प्रधान, परशु, २०५२, दीवानसिंह राई एक संझना, शहीद दीवानसिंह राई, स्मृति पुष्प पृ. ४१

शर्मा, मोहनराज र लुइटेल, खगेन्द्रप्रसाद, **शोधविधि**, चौथो संस्करण., काठमाडौँ : साझा प्रकाशन, २०६६ ।

शास्त्री, हेमराज, २०५२, स्वर्गीय दीवनसिंह राईको संक्षिप्त जीवनी र श्रद्धाञ्जली, शहीद दीवानसिंह राई स्मृति पुष्प, पृ.३१ ।

बराल, कृष्णहरि र एटम, नेत्र, **उपन्यास सिद्धान्त र नेपाली उपन्यास**, दोस्रो संस्क., काठमाडौँ : साझा प्रकाशन, २०५८ ।

बस्नेत, पुर्षोत्तम, २०५२, दीवानजीलाई सम्झदा, शहीद दीवानसिंह राई स्मृतिपुष्प, पृ. ६३

लुइटेल, खगेन्द्रप्रसाद, **नेपाली उपन्यासको सिद्धान्त**, काठमाडौँ : नेपाल प्रज्ञाप्रतिष्ठान, २०६९ ।